

Bétera, el país més meu

Vicent Partal

**Bétera, el
país més
meu**

Vicent Partal

© Vicent Partal

Elaborat en confinament a Barcelona, sense possibilitat d'anar al meu poble, l'abril del 2020.

blocs.mesvilaweb.cat/vicent

El meu carrer

1

El primer record

Sempre m'ha intrigat el meu primer record. Vull dir la primera cosa que recorde segura de ma vida.

Hi ha diversos candidats. Un dia que vaig seure a braç de ma tia Maria mentre cosia i em vaig clavar les tisores. O el primer dia que em van portar a la guarderia de donya Carmen -veig unes escales altíssimes i molts fosques, amb la porta de l'aula a mà dreta. Però em sembla raonable pensar que va ser quan va començar l'obra de casa.

Em veig a mi mateix tirat sobre un munt de sorra que hi havia al mig del carrer mentre els obrers alçaven els que anaven a ser els nostres pisos. Un carrer encara sense asfalt ni cotxes, on es jugaven ben diferent...

A Ca Montes fins que vaig nàixer jo tots vivien en el que coneixíem com 'la caseta'. Quan el bar el van baixar, acabada la guerra, de dalt de l'era, a la vora del castell, on és ara els meus avis van condicionar la major part del local com a bar i van deixar un racó a dins per a fer de casa de la família.

Per entrar-hi havies de passar pel bar, ple del fum de les rabassetes dels clients i a l'hivern del d'una atrotinada

estufa que arribaves a pensar si no feia més fum que no calor. Quan jo vaig nàixer, supose que preveient que vindrien els meus germans aviat, van decidir fer al damunt de la caseta dos pisos, el de baix per a ma güela i ma tia i el de dalt per a nosaltres. I són aquelles obres les que veig com un dels meus primers records, si nó el primer.

El pis era molt xicotet perquè de fet no hi fèiem la vida que se suposa que fan les famílies als pisos. La caseta, ara ja sense habitacions per a dormir, va continuar sent durant molts anys l'espai on vivíem, on sopàvem, on dinàvem, on jugàvem... al pis pràcticament només pujàvem a dormir i prou.

Després, passats els anys, els pares van ampliar el pis ajuntant-li una cambra on mon tio Paco guardava dotzenes de coloms cridaners, cambra on entrar era per a un xiquet una mena d'aventura selvàtica.

Els anys han passat i Ca Montes ara és tancat, el carrer Colom és un espai on només caben cotxes i del qual han desaparegut bona part dels escenaris de la meua memòria, a la cantonada la casa del carter, a davant el que va ser magatzem de taronja dels morenos. Queden dempeus però, i espere que per molts anys, les dues cases més boniques, la dels de Sueca i la del tio Manolo, les dues que encara tenen eixides generoses, que puc veure des de la finestra de casa. Són en definitiva el record conservat del primer que recorde.

2

El meu carrer

A l'exposició que fan a l'Ajuntament he trobat una fotografia magnífica de la festa. S'hi veuen les alfàbegues baixant pel meu carrer, segurament a primers dels anys cinquanta. La foto és magnífica i m'ha mogut a fer un repàs de com era el carrer Colom fa anys.

He de fer un avís primer. Per alguna raó que supose que té a veure amb com es va fer l'expansió des de l'era cap a baix, els veïns de la part alta del carrer Colom sempre hem tingut molt poca relació amb els de la part baixa. A tots els efectes han estat dos carrers units pel nom i evidentment per la geografia, o més clarament encara per la geometria. Però poc units pel que fa a la relació personal entre nosaltres.

Parlaré, doncs, de la part de dalt del carrer. Més o menys on des d'on en la fotografia de la festa es veu la bandera de la banda de música, o siga des de la cruïlla amb Gascón Sirera cap amunt. En la fotografia de dalt es veu molt clarament la teulada del vell bar, que encara tenia la teulada en punta, A partir seu començaré a explicar el carrer.

Respecte a Ca Montes explicar que ma güelo el va comprar a finals dels anys quaranta. El cafè vell, on la meua família va començar l'ofici, estava dalt, al costat del castell i en aquest període és quan el poble va començar a baixar i omplir el tros que hi havia entre l'era i l'estació. Ma güelo Vicent va tindre molta visió aleshores i va fer la compra, venent algun camp de la família per tal d'aconseguir els diners necessaris. El casalot havia estat abans d'una societat de socors que es deia Socorros Mutuos.

Pujant del bar cap al calvari després venia la caseta. La caseta, com el diminutiu ja indicava, era una petita casa adjunta al bar, on quan havia estat la societat hi vivia el responsable. En aquesta caseta menuda és de fet on vaig nàixer jo. Als anys seixanta la caseta es va enderrocar per fer dos pisos per nosaltres i la família de ma tia i quan vam fer el bar nou, ja a meitat dels anys setanta, la caseta es va unir de forma definitiva a l'edifici gran, que és com ha quedat ara. Encara té porta pròpia al carrer però per dins tot està unit.

Des de la caseta fins a la cantonada amb el calvari tot el terreny era, originalment, dels de Sueca. Els de Sueca eren, són, una família estimadíssima per mi que van comprar els terrenys perquè Bétera tenia fama per la salut del seu medi. L'avi Carbonell, que vaig arribat a conèixer quan jo era molt menut, era arquitecte i va adquirir tot el terreny. Ell explicava que quan van arribar a Bétera des d'aquesta casa es veia perfectament l'estació del tren, cosa que indica que no hi havia pràcticament edificis entre el nostre cantó i les vies.

En aquell temps molta part del poble, sobretot al voltant del calvari i en la carretera cap a Nàquera, va ser adquirida per gent de València i altres poblacions que valoraven el benestar de Bétera i el fet que el tren els podia portar fàcilment en una època on els cotxes eren un fenomen encara molt incipient. Com que el bosc de la Calderona arribava en aquell temps fins al barranc Bétera era molt valorada, sobretot per a cuidar gent amb malalties respiratòries.

Els de Sueca ocupaven la casa que hi havia just al costat de la meua i amb els fills de la meua edat, sobretot amb Ricardo, vaig mantenir una amistat infantil que encara recordem amb goig quan ens trobem a l'estiu, com a mínim sempre per festes. Amb ells i amb Anna, la filla del tio Manolo el Morquero que vivia a la casa del costat, vam passar moltes i moltes vesprades fantàstiques d'estiu en els patis de les dues cases, encara avui uns patis esplèndids, únics en el centre del poble. La casa del tio Manolo i de la tia Anna va ser, doncs, llogada pels de Sueca que també van vendre als Morenos la cantonada del carrer.

Els Morenos hi van fer un gran magatzem, primer d'ametlles i després de taronges i finalment, em sembla que ja als anys vuitanta, s'hi va construir la finca que hi ha actualment. D'allí, travessat el carrer, ja només hi havia alguna casa, com la del Naquerano, i el mateix calvari. L'altre pany de carrer, començant per la banda de dalt, l'ocupaven primer dues grans cases que eren d'un metge que es deia don José, que tenia un fill rector que es va fer missioner i del qual no hem sabut res més. Després es van vendre aquelles cases. Durant un temps en una d'elles hi va

viure el carter del poble i més tard també es va fer una finca, la que hi ha ara.

La casa del costat, on hi ha ara una paqueteria, era la casa d'Oset i al costat hi havia i hi ha l'estanc. L'estanc dels Llistó, els altres grans amics de la meua infància, que s'hi van instal·lar als anys cinquanta i encara segueixen allí. Baixant cap a baix al costat ja hi havia la vaqueria de Julian. Quan jo era menut encara hi havia vaques que feien llet i dues cases, una la d'ells i una altra la de la seua germana, que es deia Juanita. Finalment a davant del bar hi havia un corral i la casa de les Marines, que encara hi viuen. Que hi hagués un corral no era gens estrany en aquell temps. També hi havia un corral a l'altra banda del carrer, on ara hi ha pollos Planes i una finca. Era un corral que jo recorde perfectament perquè es va cremar un any durant la coetà, provocant un ensurt notable entre el veïnat.

3

Sis històries de Ca Montes

Matxote era un dels cambres de ca Montes. Enorme. Gran. Fadrinot. Es casà i només va durar un mes ajuntat. La dona es va treure un dia la sabata i li clavà el tacó al cap. Allò va ser prou i massa. Ell era un home de conviccions elementals però fermes.

Per això quan eixia a la conversa que el món era rodó Matxote afirmava que no, que això no podia ser. De cap manera. Tal va ser el debat que un dia se'l van endur a la platja. Havia eixit de quintes i mai no havia vist el mar, tot i que Bétera és només a vint quilòmetres.

Quico el Tordo, Jordi i mon pare el van carregar en un cotxe i el van portar a davant l'enorme extensió d'aigua. Allà Matxote, certament impressionat, es va quedar mirant un instant i va exclamar amb contundència: 'pues pa aguantar tota eixa aigua a l'atra banda té que haver un mur molt gran!'. Impossible. No va haver manera d'explicar-li que la terra era rodona.

Ni el tio Colbi, pacient de mena i explicador de coses en la gran sala de ca Montes va ser capaç de convèncer-lo. El mur a l'altra banda, definitivament, havia de ser molt gran...

El tio Colea s'adormia sempre davant l'estufa del bar. L'estufa era un notable artefacte de llenya que omplia de fum el cafè. Jo la recorde com una boira inacabable quan arribava l'hivern.

El tio Colea era un jubilat vell que estava sempre al nostre bar. Es prenia un cafè, raonava, feia rogle per a jugar a baralla o mirar com jugaven. I amb això passava tota la vesprada amb uns pocs cèntims de despesa i tornava després de sopar. Com tants hòmens feien aleshores.

Quico el Tordo, que era terrible, va proposar un dia que quan s'haguera adormit apagaren totes les llums del cafè i la gent seguira comportant-se amb normalitat, jugant a la baralla, com si estigueren enceses. Era cosa de veure què passaria quan el tio Colea obrís els ulls.

Dit i fet, Apaguen les llums i segueixen jugant com si res. Truc! retruc! i de sobte el tio Colea que obre els ulls i no veu res de res, només una foscor sorprenent. Conjugats, els hòmens del bar havien tancat fins i tot els portons de fusta de les finestres per a que no entrara ni la llum del carrer.

Pobre Colea. Va ser despertar-se i posar-se a cridar 'm'he tornat cego! no veig res!, xe que no veig!, que no veig!' i tot el cafè seguint la broma jugant a baralla com si res i preguntant-li de què parlava, que com era que no veia res si tots els llums eren encesos. El tio Colea es va espantar tant que finalment algú va decidir obrir les llums i que se li

passara la por. Passar-se-li se li passà però després de moltes hores. Conten que renegava pel carrer, camí de casa, mentre amenaçava de no tornar mai més a parlar amb cap d'aquells animals ni posar el peus al cafè de Montes.

Ximet venia d'Oliva a collir taronja i sempre li eixia debades el cafè. A la nit, quan havien acabat la faena, la seua colla dormia en un corral del poble però abans sempre passaven pel cafè. I l'home feia una profia a veure qui era capaç de cremar-li el cul. Literalment. Perquè Ximet es posava un diari a la part de darrere dels pantalons, com si portara cua, i desafiava els hòmens a perseguir-lo per tot el cafè intentant pegar-li foc. Tenia una forma de ballar impossible, de tant desconcertant i estranya, que feia que per més que tots anaven darrere seu amb els metxeros encesos ningú mai no aconseguí mai de cremar-lo.

I el cas és que els hòmens discutien les maneres de fer-ho i preparaven estratègies. Esmolaven els metxers per intentar-ho una vegada i una altra. Però el ben cert és que ningú no era capaç de preveure els moviments d'aquell cul inquiet de Ximet, que sempre acabava cansant els perseguidors, farts d'intentar endevinar en quina direcció anava a moure la cua. Amb la qual cosa a ell el cafè li eixia debades. Cada nit mentre va vindre.

Als anys seixanta, per cap d'any, sense televisors encara, ca Montes era una festa. Mig poble entrava al cafè a celebrar el canvi del calendari. Tots els altres bars tancaven i nosaltres érem, en definitiva, els únics que teníem obert, el refugi segur. I això va ser fins

l'any que Leandre va cremar el pi que decorava el local, un pi esplendorós que cada any baixava un dels llenyataires que portaven fusta a Manises.

Ningú no sap ben bé perquè va començar la cosa. Però de sobte Trivi i uns quants corrien per dins del local, perseguint-se els uns als altres i tirant taules. Jugant. Eren habituals de la casa. Que anys després, quan va arribar la tele, esperaven sempre a veure els grans combats de Cassius Clay, que els feien en directe de matinada. Tancaven la porta del carrer i convencien ma güela de no posar gots: 'dus la cassola de la llet que ja beurem d'ella', deien, tot afirmant que Rita, a ells, els consentia de tot.

Aquell cap d'any, però, la cosa es va complicar. Leandre, ves a saber per què i ves a saber en quina condició ètica que estava, va i li pega foc al pi. Al pi que plantàvem al mig del bar. A la que la gent se'n va adonar, el pi estava encès i les pinyes i la pinotxa volaven com projectils en totes direccions, enceses. Al mig del bar Leandre reia i reia, com un titot, mentre tota la resta el volia matar. 'Bandoler! que em cremes la casa!' cridava ma güela espantada mentre ell li responia a grans crits 'Rita; treu la calça que ho pintarem tot!'. 'Treu la calça' és una expressió preciosa per a parlar de diners però que enmig d'aquell infern no despertava cap simpatia. El cas és que després d'aquella borumballa mai més vam tornar a obrir per cap d'any i a Leandre no el van deixar ja acostar-se al pi. Ni a ple dia.

Caldera era un jornal·ler, d'aquells que se n'anava alguna temporada a França a collir raïm. Aquesta era una pràctica habitual de l'època: anar unes setmanes a treure uns bons diners fent la collita allà dalt. Caldera, a més, volia ser torero, amb la qual cosa es convertia en un personatge peculiar.

Tant que conten que una de les vegades, en tornar de França, havia oblidat la llengua i la casa on vivia. Quan Caldera tornà al poble només parlava en francès, o alguns sospitaven que més aviat així ho intentava fer veure i afirmava no saber on era sa casa. Es passava tota l'estona dient Oh Lalà! Per més misteri encara aquella volta Caldera va tornar de França amb una capa de torero i es va posar a fer demostracions davant la clientela de Ca Montes. Ara una verònica, ara un pas de pit. Estava tan emocionat Caldera amb el seu lluïment que entre moviment i moviment ensopegà amb el tio Penya, un dels homes més majors del bar, molt bona persona i respectat però conegut també pel seu mal geni. El cas és que tots dos van anar rodolant per terra mentre Caldera romancejava en allò que semblava, o aparentava ser, francès. I el tio Penya li anava dient de tot.

Amb això el personal del cafè es va començar a posar nerviós amb l'espectacle i encara més amb el presumpte idioma de Caldera, de forma i manera que Matxote, el cambrer de casa, va agafar una cadira i posant el respall per davant, com si foren les banyes d'un bou va arremetre contra ell.

El bac del torero afrancesat, sorprès per l'eficàcia dels músculs i la intenció de Matxote, va ser d'antologia. Tant que conten que de només alçar-se, de sobte, va recuperar

la llengua que li era l'original i va recordar amb tota claredat on tenia sa casa. Així que allà veus com Caldera remugava calvari amunt, fugint d'aquells animals de ca Montes, gent de poble, incapaços d'entendre el seu art taurí i la seua, encara que sospitosa, facilitat de llengües. Oh, Lalà...

A les nits de Ca Montes les profies eren una pràctica quotidiana. No hi havia encara els cotxes ocupant el poble, com passa avui així que el personal quan era l'estiu simplement posava les cadires seguint la cantonada del bar i passava l'estona inventant reptes i envits que l'un o l'altre havien de fer.

Aquella nit li va tocar al Naquerano. El Naquerano vivia just a l'entrar del Calvari, una cantonada cap amunt de casa, doncs. Així que es va oferir voluntari a unes de les profies més habituals de la casa: intentar trobar el camí de casa amb els ulls embenats.

La cosa consistia en que es posava la persona en els quatre cantons amb els ulls tapats i se li feien unes quantes voltes amb la intenció de desorientar-lo. Després, a la palpa aquell qui patia la profia havia de trobar el camí cap a casa, caminant com si fora un cec. I obrir la porta.

El Naquerano va trobar que era fàcil. Total només havia d'orientar-se en la direcció correcta perquè sa casa era la primera en havent travessat el carrer. O això és el que es pensava ell. De primer va errar la direcció i s'enfilà cap a l'era. Però el carrer era òbviament empinat, cosa que el va posar en alerta així que tornà enrere, al punt d'inici. I

aquesta vegada s'encarà, efectivament, cap a casa. El Naquerano anava arrimat a la paret, esperant al moment en que ja no n'hi haguera més, de paret. Aquell seria el senyal evident que havia arribat a la cantonada i des d'allí l'única cosa que havia de fer era travessar el carrer i tocar casa. Guanyant, amb facilitat pensava ell, la profia.

No va pensar tanmateix que el Morenos li la podia jugar. Però ho va fer. Al final del carrer el darrer edifici era el magatzem d'ametla del Morenos i aquest va tenir la malpensada d'enganyar-lo en el moment que va veure que enfilava carrer amunt. Aprofitant que el veí embenat anava molt a poc a poc va córrer a sa casa i va obrir ràpidament la gran porta d'entrada. Com que el Naquerano pujava agafant-se a la pedra es va enganyar en notar que el carrer, aparentment, s'acabava. I confonent el forat de la porta amb el final del carrer va entendre que havia arribat a la cruïlla. Mal negoci: es va posar dins el magatzem, amb els ulls tapats. I pel que es veu els hòmens es van estar hores rient-se del pobre Naquerano que estava vinga a topar i ensopegar ara contra les màquines, ara contra els sacs i ara contra les parets del magatzem, sense trobar ni la forma d'eixir, ni encara menys el camí de sa casa. I tan aprop com estava...

4

Mira ‘els hòmens’

Mira els hòmens! El primer consell, diguem-ne, professional el vaig rebre de mon pare.

La meua àvia Rita regia el cafè del poble. El meu avi, Vicent, havia mort abans de nàixer jo i les seues dues filles, ma mare i ma tia, es van haver de fer càrrec del local en un moment particularment complicat. Mon pare i mon tio es van casar amb la decisió presa de renunciar als seus oficis, de mecànim que volia mon pare i de fuster, que era efectivament mon tio. En una divisió clara de la faena ells dos eren a fora, amb els clients, mentre elles dues i la meua àvia es feien càrrec de la cuina. Treballaven tot el dia i la nit. Xavier Serra ha escrit que Franco va deixar convertit el nostre país en una autèntica Somàlia. Arrasada. I que només l'esforç titànic de la generació dels nostres pares i avis va poder alçar-nos mínimament de l'horitzó de la supervivència, per a permetre una mínima dosi de somni, que ens poguérem imaginar a nosaltres mateixos com a persones normals amb les aspiracions normals de la gent normal de qualsevol país normal. Puc explicar-ho perquè ho vaig viure.

Els meus pares, tota la meua família, feien més hores que un rellotge i treballaven buidant-se tant a fons que a voltes

s'oblidaven fins i tot de descansar. El concepte de cap de setmana era inexistent i les vacances d'estiu encara més. Només una vegada en la vida, mentre jo era un xiquet, vaig fer allò que se'n diu un viatge de vacances. El treball, la faena, ho era tot. Això que explique passava a finals dels anys seixanta del segle passat. I en aquell temps els xiquets, quan no érem a l'escola, ajudàvem a les faenes de casa. en el meu cas del bar.

Avui sembla estrany per aquesta atmosfera proteccionista amb que hem sobrecarregat les criatures, però aleshores aquesta era la norma. El meu germà i jo alçàvem les taules i les cadires a la nit i fregàvem el terra del bar mentre mon pare netejava de forma metòdica i tenaç la màquina de cafè. I quan tornàvem de l'escola o el cap de setmana si calia ajudar s'ajudava.

De fet Ca Montes, que aquest era el nom del cafè de Bétera on jo vaig nàixer, era casa i era feina tot a la vegada. Per no tenir no teníem ni una porta per entrar a casa. Entràvem per la porta del bar i al final hi havia, rere el taulell, una obertura, amb una simple cortina de canutets, que portava al que nosaltres coneixíem com 'la caseta'. I el diminutiu ja ho diu tot: no arribava ni a casa, allà on fèiem vida. En algun moment, algun dia, mon pare va decidir que m'havia d'explicar l'ofici, que havia d'aprendre a fer de cambrer i saber com es portava el bar. Em va posar rere el taulell, quan jo tot just si superava l'alçada del mateix, i em va fer mirar les taules d'un marbre rotund i bellíssim que s'escampaven davant la meua vista. I la frase va ser aquella: 'mira els hòmens'.

Val a dir que quan mon pare deia 'els hòmens' no es referia exactament als homes, vull dir al gènere masculí, als primats evolucionats amb gen RSY o com caram haguem d'identificar avui el personal de gènere masculí. Tot era molt més simple. Ell es referia això que avui en diríem 'la gent' o 'els clients' perquè en la pràctica gènere i activitat eren sinònims. Ho aclarisc perquè al Ca Montes dels anys seixanta, i a qualsevol local semblant d'aquella època en qualsevol dels nostres pobles, simplement ningú no s'esperava que hi entrés cap dona.

La clientela era formada sobretot per homes grans, gent amb molt de temps lliure, que hi passaven hores i més hores. Lentament. Jugaven al dòmino, llegien el diari, que el tren de València portava ja ben entrat el matí, es barallaven amb passió per qualsevol tema insuls i si calia es feien bromes pesades. Al tio Colau, com que s'adormia sempre, un dia li la varen fer bona. Quan va tancar els ulls els parroquians van decidir tancar els portalons que protegien les finestres de la casa i apagar tots els llums, mentre seguien xerrant, bevent i jugant. Quan el bon home es va despertar es va pensar, per l'evidència, que s'havia tornat cec i va fer grans crits indicant que no veia res, mentre els seus amics li explicaven, amb tanta mala bava com gràcia, que allò no podia ser, que feia un sol radiant i que com era possible que no veies res. Van acabar rient tots, excepte el tio Colau que se'n va anar proferint juraments carrer amunt cap a l'era.

El cafè, Ca Montes, era, en aquell temps, un espai social riquíssim, ple d'anècdotes i situacions remarcables, una mena d'oasi enmig de la grisor del franquisme i la manca absoluta de tecnologia. De vegades em sembla impossible

però jo vaig nàixer en una casa que no tenia ni televisor ni telèfon. Tot el que hem viscut la meua generació en aquest camp supera el que va viure la humanitat sencera des de la invenció de la roda. I vist des d'ara aquest és un viatge increïble. Perquè aquell era un món certament diferent. No només era un altre segle, que ho és evidentment, des de la perspectiva d'avui. Era també un altre ritme de vida, un altre univers, un altre marc. I la gent mirava..

5

A la fresca

La filera era més o menys sempre la mateixa. Al llarg de les dues parets de Ca Montes trobaves sempre els dos Gongos, Paco els Morenos, el tio Mateu, l'altre tio Mateu, Perrita, Matxote, Miguel el Boví, Aparisi, Litri... Els 'hòmens' del bar, seien a la fresca per passar l'estona i per aprofitar el temps benèvol de boqueta nit.

Dic els 'hòmens' perquè en aquell temps la paraula equivalia a l'actual 'clients'. Al Ca Montes de la meua infantesa, com al Baixet, el Talento o Muedras o als altres bars del poble, simplement les dones no hi entraven i per tant tots els clients eren, directament, homes. En això hem guanyat molt.

En això hem guanyat molt però en altres coses no. Seure a la fresca, per exemple, era aleshores la normalitat. Absoluta. En els espais públics i davant de les cases. Les menudes cadires de boga sovintejaven a les portes de totes les cases i després de sopar podies passejar per tot Bétera saludant veïns i veïnes que aprofitaven la frescor per a fer vida social. Era l'època en que sempre saludaves a algú que et venia de cara. Aleshores a ningú no se li hauria passat pel cap creuar-te amb una persona en un carrer i no dir-li 'bon dia' o 'bona nit', per més desconegut que fora.

Parle, és clar, d'una Bétera molt diferent de l'actual. En termes urbanístics i també en termes culturals. 'La fresca' avui ha quedat reservada a dies molt especials, és una excepció. Ho és tant que fins i tot hi ha ajuntaments, em diuen que el de Bétera no, que multen a la gent que para a la fresca, acusant-los de fer 'ocupació de l'espai públic'. Fa un parell d'anys l'ajuntament de Cullera va aprovar un canvi de l'ordenança local de tràfic per a protegir la gent que volia fer la fresca i ara fa poc a Palma hi hagut un moviment de dones que s'ha enfrontat a l'ajuntament defensant el seu dret d'estar a la fresca. És una d'aquelles coses que no entendríem de cap manera si poguérem tornar enrere i reviure aquell temps. Com ara pagar per l'aigua, un negoci inventat perquè l'aigua era debades, i que encara avui mon pare no entén.

Prendre la fresca era una activitat normal als anys cinquanta i seixanta perquè era una activitat lògica, adaptada a un espai urbà pensant per fer això i a un model de vida que ho feia natural. Però hi ha tres coses que l'han fet estranya avui portant-la a prop de la desaparició o deixant-la en l'excepcionalitat: els pisos, la tele i els cotxes.

Els pisos perquè estar-se a la fresca era, en definitiva, una forma de fer veïnatge. I els veïns per a fer veïnatge abans s'han de conèixer i respectar. Més enllà de les fileres que es feien en espais de trobada, com els bars, la gent s'estava a les portes de les cases, xerrant de porta a porta, de pany de carrer a pany de carrer.

Era un temps en que les cases no es tancaven i sempre estaven obertes perquè era un temps en que els veïns es

coneixien tots, molts d'ells des de diverses generacions, com si foren una espècie de gran família. Sabies en el meu carrer, per exemple, que en aquella casa hi havia els de Sueca i després la tia Anita i Manolo el Morquero; que el Naquerano quedava a dalt de tot ja a tocar del Calvari i que davant tenies els de l'estanc, la vaqueria de Julian i el corral i la casa de les Marines.

Era impensable que en aquella comunitat tan cohesionada ningú fera res d'estrany. Però l'arribada dels pisos, que acumulen diverses famílies sovint desconegudes entre elles en l'espai urbà on abans només n'hi havia una, va ser la primera complicació i el primer colp contra la tradició de prendre la fresca.

El colp més important, però, va ser l'arribada dels cotxes. La gent es posava a la fresca en un espai difícil de delimitar que no sabies segur si era vorera o calçada. De fet a Bétera la gran majoria dels carrers no estaven asfaltats abans del 1962. L'arribada dels cotxes i un concepte equívoc de modernitat va portar l'asfalt i l'asfalt va portar la divisòria radical entre vorera i calçada, que ha fet difícil a la gent situar-se. Karl-Magnus Gauss ha explicat bé que al mediterrani, a diferència del que passa al nord d'Europa, la gent pren la fresca fent filera i no fent rotllana. I això que, podria aparentar que era millor en època dels cotxes, no ho era en realitat perquè el soroll fa difícil parlar en filera.

Josep Pla s'hi refereix precisament en un article precíós al llibre 'Les hores', que es diu precisament 'Parar la fresca' i on parla del silenci ambiental com a condició per a mantenir operativa la fresca. Pla explica també una cosa curiosa en afirmar que 'a l'estiu, la fresca es para, en els

pobles del nostre país, al peu de la porta, i aquesta és una manera una mica esmorteïda de parar la fresca. Però en la meva joventut es parava també la fresca al terrat'. Jo no he sentit mai a dir això dels terrats però cal tenir en compte que Pla és de vora mar, on la terrassa té un gran sentit mentre que Bétera era un terreny feréstec on les terrasses, abans, eren una excepció davant les taules ben partides i pronunciades en dues vessants.

Siga com siga, a la porta de casa o al terrat la fresca ha estat pràcticament aniquilada pels cotxes, per l'asfalt, pels pisos i finalment per la televisió. Quan a cada casa va entrar un caixó d'imatges la gent va optar per quedar-se després de sopar i no tornar a eixir i aquelles nits a la fresca on a les dotze començaven a fer-se profies es van anar acabant mentre l'espai urbà com a espai d'oci es va anar empetitint.

I en aquest sentit és ben curiós com el món fa voltes: ara els ajuntaments, tots, intenten recuperar l'ús de l'espai urbà posant bancs al carrer, quan abans la gent no necessitava bancs municipals per a seure davant de casa. La hipertrofia institucional ha arribat a extrems de deliri: abans la gent agranava la porta de casa i ara ho ha de fer un funcionari municipal. En aquest sentit mirar enrere i observar com el poble era un espai més humà i convivencial ens hauria de fer reflexionar a tots.

6

Una entrevista a mon pare, sobre el cafè

La imatge de mon pare la vincule sempre al taulell de Ca Montes. Quan jo eixia de casa al matí ell ja estava rere el taulell, sempre al costat de la cafetera. I quan tornava ell encara estava rere el taulell, sempre al costat de la cafetera. Avui mentre dinàvem hem tingut una conversa sobre el cafè, una passió que ens ajunta, conversa que he decidit convertir en aquesta entrevista.

-Quan tu vas començar al bar no devia haver encara màquina de cafè...

-Sí, sempre hi havia hagut màquines. El que eren, primer de tot, unes màquines molt diferents a les d'ara i a aquelles màquines italianes que teníem als anys setanta i que tu vas conèixer. Com que l'aigua de Bétera arribava sense cap pressió n'hi havia una màquina molt vella que tenia una bomba, de primer manual i després elèctrica que la feies anar per a posar l'aigua dins de la cafetera...

-O siga que el problema era la pressió?

-Això mateix. L'aigua no aplegava ni podia pujar. A casa no teníem aigua corrent, teníem que posar una bomba i pujar-la al dipòsit de dalt al terrat, per a que baixarà des d'allí.

-I en eixa màquina antiga el cafè com es posava?

-Igual que en les màquines italianes que vam comprar anys després.

-Quan compres tu la primera màquina gran per al bar?

-Recent casat, Devia ser allà cap a l'any 1960 o 1961. Anàrem a València a la Fira de Mostres, que en aquell temps la feien davant els Viviers i coneguèrem un home que es deia Pelegrí que tenia un taller al carrer Olivereta i venia màquines de cafè. Pelegrí em vengué una Faema que tenia dos braços per fer dos cafès alhora i un per fer-ne un, que era independent de la caldera i tot. Era directe, un poc com eixes màquines modernes d'ara. Només havies d'encendre'l eixe braç amb un botó i ja podies fer un cafè. Això era una gran cosa. Pensa que aquelles màquines necessitaven ben bé una hora per posar-se en marxa. Així que a les sis del matí, que era quan obríem, engegàvem la cafetera gran però si venia algú a demanar-ne ja podíem posar en marxa el braç d'un cafè sol.

-Per què tardava una hora la cafetera en posar-se en marxa?

-S'havia de calfar la caldera de la cafetera. Era un calderí amb aigua bullint que tardava molt en funcionar. De fet comparat amb les màquines anteriors aquesta tenia la bomba dins i ja no calia manxar.

-Però aquella màquina donava molta faena...

-Clar, de primer li havies de treure l'aire...

-Quin aire?

-Com que la cafetera estava bullint es creava vapor dins el calderí i la primera faena del matí era treure'l. Ficaves el

‘posillo’ (la cassoleta on anava el cafè, del castellà *pocillo*) buid i deixaves caure l’aigua. El primer vapor el tiraves fora...

-I després?

-El cafè ha de tenir l’aigua bullint per a fer-lo. L’has d’aguantar tot el dia així. Aleshores és quan passa pel filtre, del filtre passa al *posillo* i del *posillo* al got. El cafè al final és una infusió.

-Però com fas que el cafè agafe més o menys sabor, que isca amb crema?

-Això depèn de com mòlts el cafè. De la torrada que fas, de les classes de cafè que tens –mai no poses una classe de cafè sola, barreja’ls per a que isca bé. El secret és al cafè que fas servir.

-Quan vas a aquells bars que fan un cafè tan roïn com aigualit? -Això és per la tria de cafè, que no la fan bé.

-Quina és la millor barreja, segons tu? Has de tenir un cafè de Guinea que és un gra molt gros, un de Brasil i un de Colòmbia. Eixa és la millor barreja per a mi.

-Però tu els compraves per separat i els tiraves després al molinet?

-Sí, clar. Primer els barrejaves els grans i després anaven tots junts al molinet

-Però el molinet també feia el seu paper, no? Podia fer més fi o més gros...

-Sí. El molinet tenia dues dentals. La de baix no es movia i la de dalt era la que podies modificar, allà és on havies d'afinar com volies que isquera el cafè.

-Això era molt de manteniment al cap del dia, no?

-Molt! les moles, la pressió de l'aigua, la barreja del cafè... havies d'estar sempre pendent de la màquina! Molt de problema era! L'aigua aleshores tenia molta calç i una vegada a la setmana, una nit, calia depurar la calç. Quan tancaves el cafè i ja estaves sol havies de fer una operació que era omplir de sal un diposit, que ja estava preparat per això. I soltar aigua. L'aigua passava pel diposit de la sal se l'emportava per tots els conductes de la màquina, netejant-la de calç i anava directe a l'aigüera. Tu deixaves allò anant tota la nit i al matí la cafetera ja estava neta. Però l'endemà les primeres tongades d'aigua les havíem de tirar per a que no tingueren sal.

-I això de l'axicòria?

-Ui! això era en la pitjor època! Quan no hi havia quasi cafè i el feien a perol. Pensa que durant molts anys la majoria del cafè era de contraban. Te'n venien un poc oficial però amb allò no tenies prou ni per la quantitat ni per la varietat.

-Però per això mateix es notaria molt que el cafè era de contraban, no?

-No. Teníem el cafè normal, que es venia en les botigues i eixe era el que ensenyàvem si venia algú. El problema és que no n'hi havia ni prou ni de classes diferents. Només tenies el de la Guinea i el de la Guinea a soles era molt roí, això no t'ho podies beure. Els contrabandistes, en canvi, tenien de tot...

-Cafè era el que més servíeu a Ca Montes?

-Al principi només servíem cafè. Després començaren a dur cervesa. Però al principi només fèiem cafès, poliols i copetes de licor i misteletes i coses així. La coca-cola i eixes coses modernes van arribar molt més tard.

-En aquell temps no n'hi havia tants locals com hi ha ara...

-A Bétera els bars clàssics eren el de Muedras, el Talento, el Baixet i nosaltres. Allò era tota una altra època. Entre nosaltres érem molt amics. Si et faltava cafè, per exemple, anaves a ca'l Baixet i en demanaves i ells te'n deixaven. Ningú no pensava en termes de competència. Els del Baixet, per cert, eren un esquerrers. En aquell època no podies dir res, és clar, però ells per exemple tancaven sempre el primer de maig. El dia dels treballadors no es treballava.

-I a tu t'agradava el cafè? Quants te'n feies al dia?

-No me'n feia molts. Això sí l'últim sempre me'l feia quan tancava la cafetera, just abans de dormir. Jo el cafè me'l feia per a dormir, com si fora una pastilla! I ta mare se'n feia deu o dotze cada dia i no li llevava el dormir, no.

-Escolta: i ara perquè no t'agrada el Nespresso?

-Perquè no sé el que du! això no és cafè! què n'hi ha dins la capsuleta eixa? Eixes bromeres que fa això no ho fa el cafè corrent, a saber què posen...

Acabem la conversa a la cuina obrint entre els dos una càpsula de Nespresso a veure realment què hi ha dins. Només es veu cafè molt però mon pare l'olora i el tasta amb la punta de la llengua. No se'l veu convençut. Jo me'n faig un mentre ell se'n fa un altre amb una xicoteta cafetera que

té, manual. D'aquest tema, però, no discutiré amb ell. Tota una vida fent cafès mereix un respecte...

La meua gent

7

El país més meu

Sopem junts al pati de ca Sari. Dues taules llargues plenes d'embotits, amanides, formatges i tota mena de delícies. Un ritual estiuenc que ens recorda que ha passat un any més. Vicent insisteix en que fa calor però a mi el pati em sembla un espai més que confortable. Les plantes són poderoses, eternes en el meu cap. La calor cadascú la sent com vol o com el cos li dóna a entendre. Repasse les cares de la meua gent. A poc a poc.

Durant l'any els veig menys del que voldria i aquestes nits són un tresor per a mi. Vicent tanca els ulls de cansat que va -és un altre Vicent, que ací tots som Vicent... Riem amb ganes. S'alça a les sis per treballar el camp abans que el sol aprete. Però per més que dissimulem ens anem fent grans i quan la son ens atrapa la resistència és fútil.

Només de veure a Conxa el somriure se m'escapa. Tots som molt feliços de veure-la tan bé. Fins i tot li dóna la raó a Toni, cosa que sembla que siga com un fenòmen paranormal. Toni somriu amb aquella bonhomia que tant ens ha ajudat a tots durant tants anys. Pau arriba tot mascarar de fer una paella i s'abraça a sa mare. La fotografia és per a emmarcar. Pau renega i renega; és l'edat. Sembla que la paella no ha estat l'èxit que esperava. Jo

calle. Només n'he feta una en ma vida i ma güela em donà un savi consell: 'fes-la tan tard com pugues i amb tant poc arròs com pugues, que la fam la farà bona'.

La fam, al corral de Sari, va passant a poc a poc entre mossos i begudes. Els de Nàquera ens han baixat un cava dels xurros que provoca comentaris sardònics, fins que cau a la panxa. Frederic replega els gots amb una prestància que només els anys de professió justifica. D'Olocau ens ha vingut un braç de gitano sublim i unes arracades de garrofera. Olocau tenia els millors forns del meu país. Ara ja no en queda cap però encara saben treballar el dolç i retenen la seua proverbial generositat.

Propose una fotografia per a la posteritat. El Blesa i Paco discuteixen de política. M'hi sume, content de veure'ls contents. I després amb l'Assumpció repassem les darreres novetats de l'Ateneu, en rogle amb Mari, Rosa, Sari i Toni. Els dos Vicents altres i l'Albert encara discuteixen sobre les mesures de la motxilla de sulfatar i la matèria que ha de contenir. I arriba l'Emili, fet un roure i el Carles que replega el que ha sobrat i sopa, tanmateix, ben de gust. A cada entrada abraçades i besos, que al meu país els homes besem els homes perquè el límit del que és família el posem nosaltres i no els cognoms.

Faig una darrera abraçada a Conxa, intensa i sense paraules, i comencem a passar cap a casa. Que les xiquetes nostres han passat el dia a Benitatxell amb sa tia i acaben de tornar, ben tard...

Supose que el país més meu no podria ser així de memorable si fora el de cada dia. Si tinguérem tant de

temps per a riure, per a xerrar, per a menjar junts i brindar dempeus, ‘per nosaltres!’ mentre les gosses de la casa corren entre les nostres cames cercant a veure si cau alguna de les moltes llepolies que hem parat a la taula. A la gran taula del corral de Ca Sari

Hi ha un segon a l’any que em fa estar en pau amb mi i el món. És sempre el quinze d’agost. Enguany, ho he apuntat per a explicar-ho, exactament a les 13.38. Un poc d’hora per al meu gust però ja sé sap...

És aquell segon en que des de l’escassa ombra de la Placeta del Sol observem desfilir les alfàbegues cap a l’església mentre els majorals l’omplen de confeti roig i els músics reflen qualsevol cosa que faça ballar a la gent.

És aleshores que esclaten les campanes. El campanar adornat amb els domassos de festa i totes les campanes sonant alhora, alegres, barrejades entre els colors, l’olor d’alfàbrega, les camises de flors, les músiques i els crits de la gent ‘*els majorals / no tiren confeti...*’, ‘*els majorals / no tiren confeti...*’

Aquelles campanes m’humitegen sempre els ulls. Allà sé el que sóc jo, profundament. En aquell moment sé que pertany a aquella gent i a aquella llum, sé que sóc jo en aquells colors i aquella olor, entre aquella alegria espontània, popular, plural i sincera. I per un segon no hi ha món. Durant un sol segon no hi ha el món, sinó una plaça única, les orelles ben obertes i els ulls farcits de color, la camisa de majoral del 92 omplint-se del confeti que cau, les mirades dels amics, les abraçades, els somriures còmplices i aquella calor redemptora, poderosa, rotunda.

Les campanes, això ja ho sé, diuen Glòria! Glòria! a la marededéu gitadeta. Però en el meu cap ressona el Glòria! a Bétera, el Glòria! a la terra, el Glòria! a la gent del país més meu.

Els ulls, com a mínim els meus, ho miren sempre amb una barreja de tristor i entusiasme, difícil de definir. És matinal ja llarga i òbric el portaló de casa mentre faig un darrer cop d'ull al carrer. Fantasmagòric. Canuts de coet pertot, una llum com fluixa que s'escola conforme el matí es va alçant i algunes figures que caminem ja cansades. Colgats sota els cascos, botes, monos, guants... La coetà s'ha acabat per aquest any, un de més. I costa dir-li adéu.

Vaig eixir a tirar coets la primera vegada quan només tenia dotze anys. Els coets eren uns altres i nosaltres també ho érem. Em van cremar l'esquena només començar, a prop del castell, allà on Carmen tenia la centraleta del rudimentari servei telefònic local. I des d'aleshores només he fallat un sol any. Enguany m'han tornat a cremar i no recorde que m'haguera passat des dels dotze anys. Potser algun colp i alguna rascadura però no aquest rogle de pell negra a l'esquena, de nou i a la cama.

He estat molt feliç, però. Sé que a la gent que no li agrada el coet li costarà d'entendre. Però només demane comprensió. A la gent del país més meu eixir la nit de Sant Roc a omplir el poble de pólvora ens fa ser uns. Hi ha els qui els tirem i els qui els aguanten. La solidaritat d'aquells que saben que les seues cases patiran inconvenients pel foc que ens és un símbol col·lectiu.

I hi ha la meravellosa sensació d'ensenyar als nostres xiquets. De transmetre-los lentament allò que hem estat i que som. De fer-los sentir poble entre el poble i reclamar-los que continuen la història quan nosaltres la deixarem.

Enguany la meua menuda ha eixit per primer volta i jo mirava embadalit com sostenia dos coetons, com encenia i feia rodar una femelleta. 'La xica, mira la xica...' anaven dient-se els fills dels meus amics. 'La meua xica!' anava repetint jo dins meu.

La coetà és una cerimònia perfecta des del ritual de la vestimenta, després de la cordà, fins que arribem al llit, dolorits, amb l'esquena trencada -que ja notem l'edat. Eixim als carrers nus del poble, buidats de cotxes i plens de gent, i encenem foc per totes les cantonades. Un foc amb el qual juguem, riem, apostem, però sobretot amb el qual ens conjurem. Ens conjurem amb aquella gent que veiem poques vegades i que tanmateix ara ens abracen o ens solten un coet amable; amb els amics als quals saludem amb efusió entre grans rialles, amb els ulls ben oberts.

Fa anys que defense que aquesta coetà és el senyal del nostre domini ple de la terra i també de la solidaritat de la seua gent. Per això ni que siga per aquesta raó i ni que siga només per unes hores la coetà del quinze d'agost és un gran revulsiu. La coetà de Bétera és un esclat, literal, de la història: el bram poderós del que fórem, el senyal insigne i revoltat de la batalla per seguir sent...

La geografia, no sé si hauria de dir la toponímia, és una excusa fantàstica, una clau que t'obre la porta de les imatges, que te les endreça.

Dic les Mallaetes i la Vall de Lullen, allà on delerava els textos dels clàssics mentre les campanes de la cartoixa sonaven amb mandra. I Bufilla. I el camí Paterna els dies de Pasqua i les fonts, el Verro, el Marge, el Llentiscle...

Dic el carrer Major a l'hivern, amb aquella llarguíssima bufanda, caminant contra el vent. I el suggerent calvari amb aquella boira que semblava fabricada per imposar misteri. Com treta dels films americans que vèiem a Ca Martin en sessió doble i repe encara.

Dic el cel engrisat aquell, tan especial, de la Pastoreta. Quan la pluja que era a punt de vindre l'oloraves primer, abans de caure. I els grills, pesats i persistents. I la calor de la migdiada. I el tren del que baixàvem en la corba per agafar unes taronges mentre el comboi, lentíssim, enfilava la pujada de les Masies. Tan lent, tan a poc a poc que podíem tornar.

I els pins al voltant del panteó dels marquesos de dos-aigües, els senyors!, on ens refugiàvem per a esquivar les canyes, primitives, de qualsevol castell. Focs que baixaven del cel, contra la nit: 'fixat! fixat que hi ha molt de morat; serà que aquestes clavariesses tenen molt diner!'...

Sovint em pregunte com podem guardar tants rècords guardant a través seu tanta felicitat. Per les coses més simples i intranscendents. Aquelles que no saps per quin motiu s'han quedat posada aquí dins. Un dia que amb mon

tio Frederic anàvem per les vinyes del poble i vam veure com xocaven dos cotxes, aparatosament. I aquella paret on vaig fer la primera pintada al poliesportiu, amb crema de sabates -jo què sabia del quitrà i encara menys dels esprais. I la casa vella, allà on Mari un dia em va marmolar irada de tant fort com tocava la bateria tantes hores, sol i rabiós, enamorat segurament. Em va marmolar per tanta malícia com deixava anar a través de les baquetes. Ella fa molts anys que és morta però jo la vaig encara i l'escolte, amb aquells aguts que ningú no podia superar...

Em passa cada any, la última de les nits. Que arrossegue els peus, com si no volguera que el passeig acabara mai, com si no volguera que l'espardenya es separara de la terra. Com si estimara més la geografia del país més meu, que fins i tot a mi mateix.

8

El meu món

El món és gran i tan terrible com bell. I paga cada dia que el vivim. Qualsevol racó que hem trepitjat, qualsevol escenari on ens hem mogut se'ns enganxa al cos per a reviure'l.

Aquell foc per Sant Josep, havia de dir-ho Conxa, barrejat amb llàgrimes infantils tan dolces. Aquella casa teua dalt al calvari, Toni, on tantes coses apreníem, on llegíem llibres prohibits i escoltàvem les cançons que ens deien totes les coses que volíem saber. Aquell casalot de Morella, Sari, on ens vam besar per primer vegada mentre Ximo ens mirava atònit i jo creia morir d'alegria. Aquella cambra, Albert, on conspiràvem sobre tot i sobre qualsevol cosa. Aquell passat, Rosa, que volíem rescabalar en les veus dels vells, aquelles consignes, Apa, aquells anhels, aquelles contradiccions Meli, aquells colors...

La nostra vida és feta de records, pedaços que van contant la història del que hem estat i que ajuden a explicar el que som. Sense aquell revolt del *trenet* a Masies i aquell bitllet diari a l'institut no sabia qui sóc. Sense els coets de cada marededéu i l'olor de l'alfàbega a les mans. Sense les taques que s'acumulen de tantes parets com he pintat amb estels. Sense la música, sense aquella vesprada al poble de l'avi de

Mari jo a la guitarra i ella omplint el temple amb la seua veu sola. Sense un matí sencer estès en una roca allà dalt al Verro mirant les xiques que anaven passant i pensant com devia ser això de l'amor. Sense les passejades que no s'acabaven mai sota el fred de l'hivern embolicat en una bufanda massa llarga que m'havia cosit Amparo. Sense els xiulits nocturns furtius al carrer Caruana, que avisaven de la meua presència.

Cada lloc que vius, cada indret que trepitges, cada casa que habites et deixa olors i memòries, imatges que et venen com una glopada als ulls quan no t'ho esperes. No podem controlar la memòria.

No oblide coses que em fan vergonya recordar però sé que he oblidat ja coses que em faria vergonya recordar. I coses que m'agraden també. És com un colp sec que et deixa un sabor com el del toll del sucre que queda en una tassa de cafè.

Una llum, una olor massiva de pluja, sempre em fa pensar en la pastoreta, quan plovia sempre i se n'anava la llum. I miràvem al cel sabent que l'aiguat, aquell concret que sabíem veure abans que arribara, anava a ser d'una dimensió considerable. Un revolt et porta a altres paisatges que pensaven perduts en la memòria, una cara et fa venir el passat al cap, una fotografia és capaç de capbussar-te en el que vas ser. I sempre, sempre, el passat es la raó del present. L'argument que explica el que eres.

I el passat mes remot i primitiu és tot allò que sóc: el xiquet que pujava la costera de l'era camí de l'escoleta de Donya Carmen i mirava aquella escala estreta i empinada, aquella

porta a mà esquerra que obria el pany dels llibres i les coses, de la curiositat. Vaig aprendre a llegir massa ràpid, això em van dir. I a les monges em van canviar de classe quan només portava una setmana. Em van pujar a la torre del castell, a la classe nova, i em van fer seure al costat del xicot de la carnisseria. Érem dos i en som dos. El meu passat és encara el meu present. I jo encara sóc d'allà on sóc.

I malgrat tot ara fa molts anys ja que el meu mapa quotidià l'escric lluny de Bétera. Primer va ser València, encara a un pas de tren. Després, i ja en fa vint, Barcelona. Eixe és el meu món físic de cada dia, un món que conviu com qui fa un ball amb les imatges de Bétera, amb els racons que em proposa la ment, d'una manera tant constant com insistent.

Cada matí quan obric els ulls lamentant sempre que em sone l'alarma de l'iPhone veig llibres sobre la taula de nit, piles que de tant en tant elimine. I veig els papers desendreçats a la taula que em promet arreglar i alguna peça de roba que he fet meua. Els vaquers que de xiquet em compraven només per Pasqua i que ara mire de gastar tant com puc.

I hi ha de seguida l'Assumpció, les xiquetes, la Júlia que exigeix quatre cullerades de colacao amb la llet i la Txell que sospira per cinc minuts més de son, sempre cara avall en el llit. I més conspiracions encara i la feina. I el goig de veure que vas vivint i deixant petjades que ningú no pot saber com et són de costoses i lentes però que consoliden allò que sempre he volgut ser. El plaer de saber que el calendari t'acompanya amb els seus passos. I el més enllà...

Jo he tingut molta sort amb la meua vida i no vull oblidar-ho. No em semblaria just.

He vist posar-se el sol a Santa Mònica i les onades del Pacífic eren enormes, inabastables, mentre jo escrivia paraules en la sorra. I he vist a la gent matar-se cridant-se els cognoms en un carrer de Vincovcki. M'han commogut les campanes, els muetzins i les pregàries al mur oriental de Jerusalem. I he plorat pels joves xinesos amb els qui em barallava perquè no posaren Julio Iglesias pels altaveus mentre els soldats assassins envoltaven Tiananmen. A Recife vaig veure el lloc on arribaven tots els esclaus negres que anaven a omplir el Brasil, arrencats amb la major de les ferocitats d'una Àfrica que encara avui paga la seua absència. He dormit la llibertat a Letònia i a Eslovènia, que a la nit eren sotmeses i al matí independents. He corregut sota una pluja torrencial a Jakarta preguntant-me que hi feia jo allí i he obert els ulls en un hotel de Viena sense estar segur de si aquella ciutat era la qual on jo havia d'estar.

I a Nova York he creuat els dits fent la ics davant la mesquita de Malcolm i m'he torbat mirant la llum que entre pel forat d'aquelles torres que jo havia pujat fins a dalt i que avui ja no hi són. He passejat per París només vestit per la mà més dolça de l'Assumpció. He menjat un gelat enorme a San Gimignano mentre a Txell li regalimava boca avall el seu i m'he deixat portar enmig del bosc àrtic perquè la Júlia volia córrer amb els gossos del gran nord. Només puc dir que he tingut una gran sort.

Però tot, tot això i moltes coses més, ho he fet amb els mateixos ulls que trobaven que Montcada i el seu institut

devien ser la fi del món, l'aventura més extraordinària que es podia viure, aquell primer dia en un autobús que eixia de davant de l'Ajuntament, jo encara amb pantalons curts i mirada tímida. Amb la mateixa emoció que vaig sentir aquell dia que van posar un circ a l'albereda, allà a la font i el tio Quico m'hi va portar de la mà per a veure un pallaso inoblidable. Amb la mateixa tensió que aquell dia, el primer tocant la bateria amb Apocalipsis, quan Vicent Durbà em va haver fins i tot de cridar per tal que la fera sonar. Amb la mateixa il·lusió amb la qual vaig marcar un gol impossible allà a l'Aljub de les Llomes, acampat amb els amics i jugant en un camp ple de cavallons. Amb els mateixos nervis d'aquell dia primer que vaig dormir fora de casa, allà a la Plaça Hondures amb música de Serrat i una tela de color tapant la llum. Amb la mateixa felicitat amb la qual vaig pujar de dos en dos els esglaons de casa per a veure per primer vegada la meua germana, mentre Diego enlairava coets i ma güela repartia ensaïmades a la gent del bar. Amb la mateixa set per no perdrem res que teníem quan pujàvem de menuts a la Calderona o anàvem amb els pares a Sant Miquel de Lliria i miràvem d'entendre per què la gent hi deixava cames i braços de plàstic enganxats a les parets. Amb la mateixa ràbia que em feia donar cops de peu a la porta cada volta que ma mare em renyava.

Sí, és així, el món és gran i tan terrible com bell. Però en cada pam de terreny el món, precisament el món, ens ensenya a somiar, a creure, a no conformar-nos, a gaudir, a sentir.

Entre ma casa i la de l'Albert hi ha una sola cantonada que podria ser un món etern i que en canvi no és res. Podríem ni parlar-nos però ens sabem sempre allà, al costat. El

carrer Llarg o el camí La Pobla podrien estar a milers de quilòmetres en el meu cap però són sempre a l'abast arrecerats a l'espera d'un aroma o una llum, ací al costat.

I mentrestant el meu amic Ove viu en una illa al mig de la Bàltica però sempre té l'Skype obert per a mi i la Valia té una casa al costat d'Ítaca, on vol que anem encara que no entén per quin motiu l'ombra de Kavafis ens és tan important.

I el món, aquest espai gran i tan terrible com bell, es fa molt petit cada nit quan tanques els ulls, sigues allà on sigues, si deixes que les olors, els colors i les veus dels somnis t'acompanyen i que des de Bétera et bressolen els records.

9

La meua llengua

Recorde ma güela Rita. Em feia seure cada dia als seus braços, sempre en una d'aquelles cadires velles rodones del bar, d'un marbre blanc enlluernador. Obria amb parsimònia *Las Provincias*, aquell diari que volia imitar *La Vanguardia* i que encara no havia caigut en l'absurditat i el nazisme. Sempre buscàvem junts el mateix: 'El món per un forat'.

Allò era una quarteta, un vers simple i senzill, anecdòtic, poc elaborat però en valencià. No hi havia res més a llegir en la llengua que parlàvem a casa, en el català que parlaven tots els homes del nostre bar, en la llengua que invariablement parlava tota la gent que coneixíem al poble. I ma güela i jo, segurament a falta d'altres coses, llegíem aquells versots. Cada dia. Ara ningú no recorda aquell espai humil en un diari de província però a mi em va obrir el cap en canal.

Llegíem. Llegíem en aquella llengua que tots els poders clamaven que no era res, que era la dels vençuts. Però jo la llegia amb la meua àvia que em transmetia en aquelles paraules segurament més coses que no podia dir, plena de por per la dictadura, per la guerra, per la fam, per la violència, pel poder. Lògicament plena de por.

Un dia, no sé com, em digué ‘no es diu aní, es diu vaig anar’. Encara avui quan em persegueixen sovint les ganes de remarcar el dialecte se m’apareix la figura negra i rotunda de la güela dient-me “no es diu aní, es diu vaig anar”.

A l’escola, és clar, no dèiem ni una cosa ni una altra: dèiem “fui”, en el castellà més imperialment fonètic que es podria pronunciar. Fui i avant. Quan el caradura de Juan Carlos va dir allò de que el castellà mai no va ser una llengua d’imposició se’m va remoure la panxa. Com que no? L’he viscut jo mateix la imposició. I brutal.

No parle pas d’imposicions abstractes. Parle d’imposicions concretes. De mestres d’escola que no ens deixaven parlar allà dins com parlàvem a casa. Ni els bons (aquell Don Joaquin que ens repetia sempre que el castellà era l’idioma més bonic del món i que mirava de treure’ns amb dolcesa i saviesa no només la llengua sinó fins i tot l’accent) ni els animals. A les escoles que aleshores en dèiem Cervantes veig encara una vara trencant-se en l’esquena d’un company, un colp salvatge del mestre contra l’esquena d’algú que no parlava prou bé el castellà quan per curs ja li tocaria. Que no em vinguen amb històries a mi. Imposicions? I tant. Imposicions brutals i concretes.

Segurament va ser per això mateix que vàrem créixer amb la llengua cremant-nos al pit, sense saber-ho. Un dia vaig fer la comunió i vingué (va vindre, iaia!) un tiet meu exiliat a l’Argentina. Em va regalar un llibre d’animals, d’aquells amb il·lustracions aconseguides. Però el millor regal que em feu, un dels millors regals de la meua vida, va ser un full

enganxat a la primera pàgina. Era un text seu, en català. No recorde què em deia però recorde que ho deia fent servir la nostra llengua i que allò va ser un gest determinant per a mi. Aquell dia mateix em vaig posar a escriure. Frases. Paraules amb ortografies inventades. A casa no hi havia ni un sol llibre en català. Així que m'havia de conformar amb 'El món per un forat' i amb l'adaptació més o menys fonètica i acastellanada que em podia anar inventant. Però ja valia. Allò que era important, allò que era imprescindible, era que jo escrivia com parlava, després del silenci.

I aleshores va passar una cosa que encara avui no entenc. Vàrem fer la falla amb mon tio escrivint un llibret de falla que aleshores no vaig entendre. I vam fer una presentació a la CENS, a la seu que aleshores no sabia encara que els sindicats de Franco, com tantes coses més, havien usurpat. I jo presentava l'acte vestit de faller, o això pensava aleshores perquè de fet estava vestit de majoral castellà que Franco ni el vestit perdonava. Suppose que vaig parlar tota l'estona en valencià, no ho sé. Només sé que quan va parlar l'alcalde ho va fer en espanyol. I jo, que no devia tindre ni catorze anys, li ho vaig tirar en cara des de l'escenari amb el micro a la mà.

Com vaig ser capaç de fer-ho ho ignore. Recorde vagament que allò va comportar comentaris i crítiques. Era el final del franquisme i segurament aquell no era un gest normal per a l'època però com jo era un xiquet... No ho sé. No sé què va passar després però sé que mai més em vaig deixar trepitjar per causa de la llengua.

He dit que no vaig entendre el llibret de la falla perquè en aquella època moltes coses no les enteníem. Mon tio Joan, Joan Guillem, era socialista i, per tant, tot i que jo aleshores això encara no ho entenia, era un exiliat, una forma concreta i clara d'exiliat, un argentí a la força, que estimava la seua nova pàtria però enyorava profundament la pròpia. I era un exiliat profundament valencià. El llibret, escrit en una vesprada i portat a imprimir per Andreu el va escriure amb una ortografia vacil·lant i poc exacta. Molt prima en la forma però intensa en el contingut. *Som chiquets saragateros / som llavor de ciutadans / som aprenents de falleros / som sobretot valensians* Aquell era el primer dels versos, amb un rotund i indisputable *som sobretot valensians* que és des d'aleshores la meua guia civil.

I hi havia encara el darrer, el darrers dels versos. Aquell any no el vam entendre. Parlava d'uns anys, en el passat, on uns joves havien fet una falla que coronava un sèpelin. Sèpelin en el qual hagueren d'acabar fugint del feixisme. Aquella falla, ho vam saber després, era la del 1936 i mon tio Joan va construir un pont literari que anava del 36 al 74, tota una vida de silencis i renúncies, però també de resistències, callades i persistents, com la seua o la de ma güela.

Aquells anys van ser la porta a tants canvis que relatar-los és un exercici impossible. Quan va morir el gos tot esclatà de sobte, coincidint amb el nostre esclat de joventut. Van ser, ho recordeu bé, anys apassionants però també difícils. Amb agressions, manipulacions, guerres poc dissimulades, violència...

Però també ho vam descobrir tot. A casa de Toni llegíem Salvat, Estellés i Espriu -i qui em diria a mi aleshores que anys després els alocs formarien part del meu paisatge quotidià! I a la fira cantàvem amb Al Tall i cridàvem amb qualsevol. I van viure el gran Ovidi a Nàquera, on pujava amb la moto a fer unes classes del Carles Salvador per a les quals no devia estar gens preparat però que em van fer amic per sempre de Fede i Rosa

I conspiràvem, conspiràvem amb qualsevol argument i per qualsevol cosa però sempre amb la llengua pel mig. Vaig entrar a la CNT, com mig poble i em van tirar, com a mig poble, per protestar que Federica Montseny vinguera a València i ens parlara en castellà. Després *el roget* em posà a prop del PSPV i em vengué el meu primer adhesiu amb l'estelada, que acabaria portant-me al PSAN perquè Maria Conca me'l va veure en una carpeta mentre em feia classe a magisteri.

Al cap dels anys em va passar una cosa que em deixà perplex. Un home del bar, un dia quan jo ja treballava a la tele, em va dir “qui m’anava a dir a mi que viuries del valencià?”. De tan cànvida com és la definició es fa bonica. Jo vivia de ser periodista però per aquell home vivia “del valencià”, una cosa que per a ell, probablement, era impossible de creure, enecat per la derrota davant Franco i els anys de ferro i foc. Aquella va ser una victòria xicoteta però em demostrà que començàvem a restaurar la dignitat i que els nostres ho començaven a veure. I em va fer més fort encara.

10

La memòria

La memòria no ens retorna mai al passat, sinó al passat que recordem. Per això la seua força està dins nostre. Alguna cosa que ens va impactar de xiquet, algun so de joventut, alguna olor de sobte pren cos dins teu, inesperadament.

Sol ser un instant: segons tan sovint. Però és màgia. Màgia pura donant cos a la vida. Quan un colp de memòria aconseguix torbar-te profundament, aquell és l'instant en que recordes qui ets i d'on vens. Però també, en aquell instant, et fas conscient d'on has anat a parar i t'amoroseixes en una dolça sensació que poques coses més poden produir al món.

A mi m'ha passat a voltes i sempre a traïció, en els llocs més insospitats. Com que recordar, necessàriament, és reconèixer, m'he sentit absorit en sorprendre'm en algun país olorant aquell vent descaradament fresc que sempre anunciava pluja per la Pastoreta. O mirant aquella llum ingènuament taronja que entrava per la finestra de la meua habitació quan el Carraixet baixava ple. Aquells dies ma mare mig obria la finestra per portar-nos un got de llet mentre xiuxiuejava 'torneu a dormir que baixa el barranc i avui no podeu anar a escola'. Aquells dies em semblava

impossible ser més feliç, embolicat en aquell color suau del matí, entre la caloreta de les mantes.

De vegades, però, hi ha fragments de memòria que em persegueixen amb ànsia però que jo sé mai no arribaré a trobar. Fa dècades que porte a la punta de la llengua el sabor de les paelles que feia ma güela Rita. Sempre el busque, cada volta que encete un arròs, però mai no m'ha arribat i jo ja dubte sobre el que estic buscant en realitat, si el sabor del plat o la seguretat que ella em donava, que ella ens donava a tots. Potser el plat és, per això, només una llibreta on mire d'escriure-hi cada dia les gràcies que li dec a ella i a ma mare. Dues dones fortes, lliures, valentes, que em van ensenyar molt més del que mai podré aprendre de ningú.

A voltes és un objecte el que et desconcerta. Em va passar a Pequín, durant la revolta dels estudiants de Tiananmen. Aquells joves van ocupar dies i dies la plaça i els periodistes que hi treballàvem ens la coneixíem ja pam a pam, rajoleta a rajoleta. Era a finals de maig, primers de juny potser, i una vesprada aquella immensa extensió oberta s'havia tornant asfixiant per la calor. Vaig topar-me de cara amb una dona que venia gelats, polos, i vaig pensar que per què no? Fes-te'n un...

En tocar-lo, en tocar el polo, vaig tremolar de cap a peus: era igual que els que venia la Tia Mariscala a la porta del Cine Martín. L'embolicava el mateix paper fi, lleugerament entelat pel gel, que tantes vegades li havia vist treure del seu carret.

El contacte amb aquell paper, només el contacte, em va transportar a Bétera durant mig segon. I allà, a l'altra punta del món, vaig sentir que podia veure aquelles pel·lícules en sessió doble que sempre se li tallaven a mitja projecció al Panollo. I vaig sentir el gust de la llimonà que compràvem i del puomoro que tiràvem dins: sacsejant l'ampolla en la cadira durant la primera pel·lícula teníem al descans una espècie de coca-cola rural, però molt més barata. Podia haver vist fins i tot, si hagués estat de nit, la llanterna sempre escrutadora del senyor Martín mirant de posar ordre en el seu galliner impossible.,

Va ser un segon només, sí. Però quin segon! Crec que vaig tancar i tot els ulls perquè, en obrir-los, em van sorprendre les banderes vermelles de seda, el sol, aquelles cares somrients, les tendes de campanya i els cartells de protesta en mandarí. Vaig entendre que no era això el que esperava. Que en obrir els ulls volia retrobar-me en el carrer baix de València, en qualsevol vesprada de diumenge, en les escales d'aquell Cine Martín que dissortadament es va emportar l'especulació.

Però així i tot vaig somriure. Amb molt de confort. Perquè el meu cos estava a l'altra punta del món, molt més lluny del que jo hauria imaginat mai quan aquells films eren l'única finestra oberta que ens permetia mirar més enllà, però el meu cervell m'acabava de regalar un impagable viatge a la meua arrel més profunda. A la terra on sóc i a la qui pertany.

11

Som uns altres

Ma casa era un bar. Vull dir la casa dels meus pares. Per a ser més exactes hauria de dir la casa de la meua àvia Rita. Ella portava aquell negoci que el meu avi Vicent, a qui mai vaig conèixer, havia deixat per a les seues filles.

Vivíem en dos pisos que la meua memòria encara entreveu en construcció. Baix, la meua tia, i dalt, nosaltres. Però els meus records sempre estan lligats al bar. Allà fèiem vida. Ara els meus pares encara porten el bar, i la cuina és enorme. Però aleshores la cuina era una estança molt menuda. Jo la recorde amb els ulls de xiquet i potser això encara la fa més gran del que era en realitat. En una paret, a la banda del que en dèiem «la caseta», és on hi havia exactament l'estri que dona nom a la cuina. Era, de fet, una cuineta menuda. Però sota hi havia el racó que més m'estimava jo: allà on deixaven els diaris. Era com un petit armariet on convivien les piles de diaris, a mà dreta, i la bombona del gas, a mà esquerra. Vist des d'ara, veure'm encovat en aquell armariet, cos a cos amb la bombona, em provoca pànic. Aleshores no era així. Jo solia entaforar-m'hi a llegir, a mirar com a mínim els diaris. O qualsevol cosa que portara lletres.

Si descriu aquest indret és perquè conserve fresca la memòria que hi era jo en l'episodi que vull referir. Per a mi era bastant habitual, aleshores, fer col·leccions de cromos. Del que fos. I un dia vaig veure un cromo que em va deixar fascinat. Potser mai havia vist una imatge tan excitant. Una col·lecció que es deia alguna cosa així com «Els grans invents de la humanitat» tenia en la seua darrera pàgina un apèndix sobre «els grans invents de l'any 2000». I en aquella pàgina hi havia un cromo que, en obrir el sobre, em va deixar estupefacte. Parlava de la televisió en colors. Jo havia llegit, supose, el text. Però la imatge triada va exercir un impacte demolidor: el cromo ensenyava el típic pallasset amb barret triangular i galtes ben arrodonides. No sé què em va passar pel cap, però degué de ser molt i molt especial perquè em veig a mi mateix, encara avui, mirant amb eufòria aquell cromo amb allò que se'm prometia per a l'any 2000. Una data que ara és simplement passat, però que aleshores semblava gairebé inassolible.

Quan explique tot això, parle d'una època bastant llunyana. Jo vaig néixer el 1960. Posem que estem, per tant, al 1965 o al 1966. Tinc la sensació, tanmateix, que eren els darrers anys del segle XX. Tecnològicament parlant.

El meu germà Joan és del 63 i la meua germana Marita, del 66. Ella ja no pot recordar un món encara tan primitiu en termes tecnològics. De fet, no és estrany. La tecnologia, quan és realment útil, se'ns enganxa a la vida d'una manera tan persistent que ens resulta difícil recordar què hi havia abans. Però jo sí que recorde que, l'any 63 o 64, a casa encara no hi havia televisor en blanc i negre, i el color ens semblava una promesa sideral. De fet, si poguérem fer el repàs de com vivíem llavors i com vivim ara -si ho

poguérem fer amb la capacitat de sorprendre'ns davant el progrés i especialment davant els canvis en el món de les comunicacions i la informació- ens quedaríem ben parats.

No era només el televisor. Al bar, per exemple, teníem telèfon. Però érem dels pocs a tenir-ne, crec que el número era el 15. I no en teníem a casa. Aquell telèfon era enorme i massís. Però quasi mai sonava. En tot un dia podia ser usat una vegada o dos. I encara era usat d'una manera ben peculiar. Despenjaves l'auricular i a l'altra banda hi havia Carmen «la del *telèfono*» que et preguntava amb qui volies parlar i et connectava. Això suposant que fos algú del poble, de Bétera. Si cridaves a un altre poble o a València (cridar més lluny hauria estat simplement impensable) havies de penjar i ella ja t'avisava quan a l'altre costat hi havia la persona que cercaves.

Vist amb ulls d'ara, aquell Ca Montes tenia tot un altre ritme de vida. L'aigua, per exemple, era gratis. Hi havia un pitxer i la gent en bevia quan volia. Fins i tot hi havia aigua amb gas que eixia d'una aixeta perquè una màquina la fabricava. Si en aquell moment haguérem explicat que hi hauria ampolles de plàstic que es vendrien amb aigua a dins, els habituals del local, i els amos, ens haurien mirat amb cara de no entendre res. ¿Pagar per beure aigua? ¿Ampolles de plàstic? Sí. Ens hem acostumat a pagar per beure aigua. És d'un ridícul més que notable, però és obvi que no es pot anar en contra d'una tendència tan consolidada. Com a molt, un dia pugues a la Font del Marge, o a la del Verro, amagades dins el poc bosc que ens han deixat sense cremar a Porta-Coeli, i pegues un glop indisimuladament satisfet. Aquella aigua, tan bona, és gratis.

Ara, en canvi, miraríem amb desconfiança un pitxer. De fet, bastants lectors no deuen ni saber què és. La meua generació, i les d'abans, han hagut d'adaptar-se a massa coses; a massa canvis tecnològics i de tota classe, que ens han deixat com en un enorme buit històric. Cada dia fem dotzenes de coses que no pensàvem ni imaginàvem a l'any seixanta. Bevem aigua en ampolla o cervesa en pot. Paguem amb targetes de plàstic i sense tocar monedes. Ens rentem les dents amb un raspall que dóna voltes de manera automàtica i amb unes cremes estudiades al mil·límetre. Obrim la porta del cotxe a distància, sense tocar-lo, només prement una clau. Dins seu no només ens desplaçem, sinó que podem escoltar música amb una qualitat infinitament superior a la màxima amb què la podíem escoltar aleshores. Si agafem el metro o el tren, les finestres no s'obren i tots respirem un higiènic aire fresc que, de vegades, no saben controlar de manera adequada. Les pastes del cafè amb llet pot ser que siguen empaquetades. Hi ha el tabac, per aquells qui encara fumen, que el compres en unes màquines automàtiques que et donen les gràcies quan et tornen els diners -sempre metòdicament exactes-. Si vaig a un hotel llunyà puc enviar un dibuix a les meues filles simplement passant-lo per una màquina. I arriba a l'instant a casa de la seua àvia d'Arenys. Sense haver d'esperar el correu. En diuen fax. Hi ha també el vídeo: una cosa extraordinària. El cinema personal, la càmera de cine privada, és un record molt antic ja. Amb el vídeo pots reviure el passat amb una qualitat fins ara insuperada. I hem anat reduint la mida de la màquina que el fabrica fins que ja ens cap en una mà. I el vídeo té veu. Ho recorde perquè les càmeres de cinema de Super 8 no gravaven veu, sinó només imatge.

En el terreny de la feina el canvi ha estat tan radical o més. Cal recordar que el primer ordinador personal amb cara i ulls és del 1984. No n'hi havia, abans. Del telèfon ja n'he parlat: ha passat de no sonar gairebé mai a no parar de sonar. El telèfon, el fax, el mòdem, el *beeper*... Fins i tot el robot: la meua germana té una casa domòtica i de vegades, quan el telèfon sona vuit vegades i no l'agafen, és el robot qui contesta. Com a mínim han tingut el bon detall humorístic de batejar-lo com a Paca. Un nom familiar sempre relativitza l'impacte tecnològic...

En el menjar i el beure, les coses han canviat molt també. Les neve- res, per exemple, eren molt escasses. I de fet tenien poc a veure amb això que tenim ara. Escalfar un aliment sense foc, i sense que el tocara res, com fa el microones, ens hauria semblat cosa de bruixeria. ¿I què podem dir de la rentadora?, ¿i del rentaplats?, ¿i de tots aquests estris que han permès un salt radical en la concepció de la vida de les dones? I de rebot, de les famílies. I això per no parlar de tots els aliments i pseudoaliments que ens hem anat creant aquestes dècades. Des de la Coca-Cola a la sacarina tot són invents. I no oblidéssim les alarmes; encara estic pensant en el bar. Abans les portes estaven sempre obertes. Avui no només estan tancades, sinó que moltes tenen alarma. Jo he vist rentar roba al safareig del poble. D'això a la rentadora a casa va un món: puc afirmar-ho.

I la gent va i ve. Quan jo era un xiquet, al poble com a màxim havien viatjat els exiliats. Aquells a qui la derrota de les forces democràtiques va portar a l'estranger. A França, sobretot. A l'estiu, de tant en tant veies un cotxe amb fars

grocs. Eren, segur, alguna família remotament republicana. Sabíem del tio Pertegaz, exiliat a Rússia, però allí s'acabava tot... Avui, en canvi, el món s'ha fet petit i tothom viatja. No només per plaer. També per feina i fins i tot per estudis. ¿Quanta gent ha pujat en avió ara? El meu pare va fer la mili a l'aeroport i guarda fotos seues al costat d'un avió, que era una cosa aleshores fotografiable. I explica que quan un avió eixia de Madrid, per exemple, camí de Manises, els ho feien saber per telegrama! Només faltaria que ara els nostres enfeinats controladors encara hagueren de funcionar a base de telegrames...

No voldria allargar més la llista. Crec que a aquestes alçades tots ja som conscients que el món, i nosaltres, ja vivim molt més a prop del 2000 que anunciava el meu pallasset, que del 1960. De fet, des de la dècada dels setanta vivim una revolució tecnològica incomparable, per a la qual -com explicava molt bé el professor Carl Sagan- no estem preparats emocionalment.

La meua generació, i les d'abans, han hagut d'adaptar-se a massa coses. A massa canvis tecnològics i de tota classe, que ens han deixat com en un enorme buit històric. Som uns altres manera de desenvolupar-nos en el quefer quotidià, la nostra relació amb l'entorn més pròxim i amb el més gran, tot, tot ha canviat. Ens hi hem anat acostumant, és cert. El canvi ha anat a poc a poc fent forat en les nostres vides. Però no podem pretendre que un canvi tan radical no afecta la nostra manera de mirar la realitat: som uns altres. I és amb aquests ulls que hauríem de mirar allò que ens envolta.

No es tracta de menysprear segles i segles de saviesa. En absolut. Però és hora que ens interroguem sobre qui som i on anem, i que ho fem no amb els ulls d'un xiquet que mirava cromos arraconat en un armariet sota la cuina, sinó amb els d'un adult que tecleja un ordinador portàtil connectat a un telèfon que ens lliga al món.

Som uns altres. Tots vam ser infants en un món que ara desconixeríem i que no entendria qui som nosaltres mateixos avui. És una constatació pertorbadora, segurament. Però de res ens serviria ignorar-la. El desconeixement d'una cosa mai no fa més feliç; fa més ignorant...

Les festes

12

Discurs com a mantenidor de les festes l'any 2001

El presentador de l'acte, els ha dit els meus llinatges. Com toca. Però em deixaran que ho precise. Sóc el major de Ca Montes. El fill de Roque i Maria Rita, el nét de Rita i Vicent.? Molts de vostès no saben gran cosa, malgrat això, de mi. I alguns es preguntaran que faig ací dalt. Jo també m'ho pregunte. Suppose que l'Ajuntament m'ha triat per dirigir-los la paraula més que per la meua faceta professional pel fet que des de fa molts anys escric en el llibre de les festes,

He escrit en el llibre de les festes, de manera repetida. Si no vaig errat la primer volta que ho vaig fer va ser l'any 1982, aviat en farà vint. Aleshores els majors em varen permetre publicar quasi sencer un llibre que havia escrit i que era la primera aproximació a la història de Bétera. Dos anys després, el 84, vaig documentar que l'escut que usem com a propi és fals i il·legal. A mi se me'n dona igual però els documents són implacables en aquest sentit.?En altres ocasions he parlat d'espases proto-etrusques aparegudes en el nostre terme i que tenen un valor incalculable com a primera mostra de les relacions entre les penínsules ibèrica i itàlica. També de la insurrecció trentista o de la mort a la

Caseta Blanca d'un dels més grans poetes de la renaixença valenciana, Vicent Wenceslau Querol.

El 1985 la meua contribució al llibre va ser una llarga entrevista amb un home que aquesta nit mereix un record molt especial de tots nosaltres: Francesc Peris i Valls. El 1992 vaig ser majoral i vaig refer la història de Bétera que havia escrit deu anys abans. I el 1994 els majorals em varen permetre explicar una de les sensacions més increïbles que he viscut en la meua vida: relatar com és des de dins la Coetà del Gos. I vaig fer un text on volia explicar com els coets són, o eren, una de les marques essencials de la nostra personalitat com a poble.

Eixes són algunes de les coses que he explicat al llarg dels anys que els majorals han volgut que escriga en el llibre. I si he fet el repàs és bàsicament per dir-los que he escrit tantes coses ja que no sabia massa bé què els volia dir aquesta nit des d'ací dalt.

De primer vaig pensar en aprofitar aquesta oportunitat per a trencar el mite, absurd, segons el qual la festa té un origen àrab. I em semblava interessant fer-ho ara, precisament, quan tornem a tenir, després de molts segles, veïns nostres àrabs als quals hem d'acollir amb els braços oberts i als quals vull donar la benvinguda.

Havia pensat això però he vist que en l'estimable llibre d'enguany Ramonet ja és suficientment explícit en aquest punt tot i que no replega les dades del treball fonamental sobre la nostra festa, que el va fer Gustau Navarro i que demostra sense cap mena de dubte que l'origen de la festa

de les alfàbegues, com el nostre propi, l'hem de buscar al nord.

Una mica confús vaig decidir preguntar als meus amics. Dimarts, quan pujava el Carrer Llarg cap a la casa del meu germà Joan, em vaig trobar Meli Aguilera i Xelo, dues de les persones més extraordinàries que mai he conegut, l'Albert Dasí, Empar, Toni Marzo i Conxa la del Baixet. L'Albert és el meu millor amic des de que anàvem junts a Sor Pilar, allà al Castell. Com ho és Empar. Conxa era la meua fallereta preferida quan vàrem fundar la Falla que ara és La Barraca, l'any 1973 -a ella no li agrada que li ho recorde però ja em disculparà. I Toni és una de les persones que més m'ha ensenyat, sobretot quan érem molts joves. A més ell és l'únic dels amics que ha estat mantenidor alguna vegada. Així que els vaig preguntar obertament de què havia de parlar.

Toni em va dir que l'únic que recordava en realitat era que ací al davant hi havia moltíssima gent, “el poble sencer” va dir. “Fins on pugues mirar està ple de gent que escolta” em va explicar i això em va donar la primera pista del que vull dir i fer aquesta nit.

Vull dirigir-me a eixe “poble sencer” i demanar-lo que escolte una reflexió sobre ell mateix. Sobre el que ha estat, sobre el que és i sobre el que podria arribar a ser. No veig una oportunitat més bona per a fer-ho i no pense desapropiar-la.

Abans els he fet un repàs de les coses que he escrit en els llibrets i els he explicat un text que vaig escriure sobre la Coetà del Gos el 1994 -ara fa set anys. M'agradaria que em

deixaren llegir un fragment: “En el coet hi ha risc. No ho negaré. Sobre el paper la combinació de la pólvora, per molt festiva que la impartim, acumula perill contra la nostra pell. No ho negaré: ens podríem fer mal. Però no ens el fem. O no els fem en proporcions raonables. I passa això perquè dominem el ritual. Perquè apreciem la tecnologia del coet com els primer homes apreciaven la de l’agricultura. Fem cultura del foc. I això és un símbol col·lectiu que hauríem de destacar en la seua exacta dimensió. No és que jo, o aquell, sàpiga o sapiguem dominar les femelles i els coetons. No. No és això. No és un fet individual. Va més enllà. És que com a poble coneguem el foc i les seues regles. El controlem. En gaudim. Fem del foc penyora de la col·lectivitat. El foc dels coets és una de les marques que ens fa, a Bétera, diferents i únics. Que ens fa sentir-nos un sol poble unit. Ho sabem la nit del quinze d’agost quan fem de tot el poble terra de joc i disbauxa, amb l’acceptació gentil i solidària dels qui es queden en casa. En qualsevol altre lloc em tem que la gent impediria un espectacle tant fascinant com el de la nit del quinze. Per les molèsties que comporta als qui no es tiren al carrer. En Bétera això no passa. Ningú protesta perquè calga enreixar finestres o apartar cotxes. Hi ha qui participa directament del foc i el qui només mira. Però proclamar com ho fem que Bétera domina el foc en una nit màgica això és una marca que estimem tots. Compartim en la solidaritat veïnal allò que ens distingeix dels altres. És una regla d’or entre veïns. El senyal de que som un sol poble. Tots units”.

En el seu llibre “*Bétera, un poble per a tots*”, la nostra alcaldessa és també molt clara al respecte. Diu Amparo Doménech que “la festa té una funcionalitat

cohesionadora, ja que dóna ambient social i fa que es mantinga el sabor de poble, estableix i renova un compromís entre els veïns perquè una festa és un pacte que obliga els veïns a donar-se i un mecanisme per a reforçar la identitat, per sentir-se beteterans.”

Em deixaran fer encara una tercera cita sobre els coets. La proporciona Gustau Navarro, l'estudiós de la nostra festa, que afirma sorprès que una de les característiques que més li han cridat l'atenció de la mateixa és “l'ocupació total de l'espai públic” per la coetà.

El meu text sobre els coets, ja els ho he dit abans, el vaig publicar el 1994. Fa set anys. I aleshores era simplement impensable que passarà el que està passant ara: que algú discutirà la coetà. Enguany quan t'apuntes per tirar coets et donen un full, aquest, que diu on està prohibit tirar-ne. Vull dir públicament que poques voltes m'he sentit més trist que en veure aquest paper.

Per que és fàcil deduir el perquè de les prohibicions. Hi ha algunes lògiques, que sempre han existit: l'albereda, el calvari, les rondes, el palauet... Però els altres carrers on no podem tirar coets enguany són carrers prohibits exclusivament perquè hi ha veïns que han fet això que fa set anys era impensable: trencar el pacte que ens fa ser un poble. Han decidit que els te igual el poble. Que ells i els seus interessos, estan per damunt del poble.

Hi ha qui guanya molts diners assegurant la coetà i provoca plets. I hi ha carrers de llarga tradició on els mateixos que denuncien per tal que no es tiren coets al seu carrer s'apunten per tirar-ne en altres. I hi ha qui ha sigut majoral

i la seua dona i la seua filla han estat obreres i ara no vol que es tiren coets.

Fa molta pena això. Però la fa no tant pel fet concret i circumstancial del coet com pel trencament de la nostra unitat com a poble.

Les festes fins ara eren una de les poques coses que ens unien com a poble. Jo sé que el dia de la Mare de Déu em posaré la camisa del 92 i quan em trobe als meus companys d'aquell any (a Màrius Fuentes i al Tautero, a Vicent Cerdà i a Jesu, a Coleta, Ximo Borges...) hi haurà alguna cosa especial que marcarà la nostra abraçada. I a la nit gent que ni ens saludem pel carrer ens deixarem caure un parell de femelletes en passar de costat amb un somriure còmplice. Això és el que és clau d'una festa. La complicitat de veí que crea.

Vostès mateixos: què fan ací sinó? Que els congrega ací al davant sinó la festa? Jo ara estic veient això que em deia Toni Marzo que veuria i saben què? Fa goig. No sé si ho podríem veure en un altre moment o en un altre lloc. Però ací està junta, unida, Bétera. Això que les obreres i jo tenim al davant és el nostre poble sencer. Convocat per una de les poques coses que ho podria fer: la festa. Unit per la festa.

Mireu-vos. Mireu els ulls dels qui teniu al costat, a la dreta i l'esquerra. Mireu la cara dels qui estan asseguts al vostre costat. Estem tots. Cadascú veurem als qui més estimem en primer lloc. Remarcadament. És clar. Els pares, els germans, els amics. Jo veig els meus. I ma tia Amparin i Mara i Pichi i Pastor. I Paquí, que també fou obrera i ens feu plorar a tots d'emoció en la Vuitava. I Amparo la Carpesa. I

Carmen la del telèfono. I Manolo el Morquero i Pepín. I els de l'estanc i Vicent Morelló, que toca la flauta en una orquestra de La Haia. I Pep Ricart que l'han nomenat el millor actor del País Valencià i del qual el seu pare estaria orgullós. Ramon Martí que treballa de químic als Estats Units. I el nét de la tia Conxeta que fa motors d'avió a França. I a Hèctor, que enguany és majoral i sempre serà net i nebot dels Pertegaz, dos dels homes més dignes de la nostre història recent.

Tots veiem primer als qui estimem, és clar, però també, si mirem al nostre costat, veurem gent que no coneguem o que la coneguem molt poc o, fins i tot, que no ens cau bé. Però el que és important no és això sinó el fet que estem tots junts. Per una nit i gràcies a la festa som un poble.

Ara i ací som un poble. Bétera. Un poble format pels qui arribaren amb el bon rei Jaume aquella pasqua del 1238. Un poble format per aquelles famílies (els Aloy, els Campos, els Montesinos com jo, els Doménech, els Pallàs, els Perís, els Climent, els Llistó, els Palau) que arribaren a Bétera el 1610 amb la Carta Pobla. Un poble format amb emigrants de qualsevol part. Gent vinguda de molt aprop com el mestre i regidor Jordi Alonso, de més lluny com "Paco Vecha" o de molt més lluny com la Fàtima Çaçim.

Tots som Bétera ara i ací. Encara. Tots tenim coses, encara que ens importen i ens agraden a tots. Però ho serem en el futur? He posat abans l'exemple de la coetà per a ressaltar com s'està trencant la mata de jonc que ens relligava i ens feia ser un sol poble.

Això no passa perquè sí. Passa en paral·lel a la transformació excessiva que està patint el nostre poble.

Bétera està canviant massa, massa ràpidament i sense control. Quan eixiu de la presentació, els qui ho feu per darrere, mireu cara a cara el Trinquet i el Cine Martin. I penseu en la importància que els dos espais tenien per a nosaltres i que no hem sabut conservar. Penseu en el gran parc que mai hi haurà allà on el senyor Martín tenia les ovelles. I tingueu un pensament per a l'Àngel Bonastre, l'home bo del trinquet, aquell que decidia en darrera instància si una bola havia entrat o no. Penseu que ningú no farà d'home bo mai més en Bétera.

El problema no és que apareguen cases i cases sense més en tots els racons del poble. Que es construísca d'una manera descontrolada i que aviat doblem la població. El problema és que eixa població nova no té cap interès per Bétera i el que Bétera representa. Són gent que ve a tancar-se en la seua caseta -que ells creuen de luxe-ignorant qui viu al costat, què fan i que volen els seus veïns.

Volem una Bétera més gran? La meua resposta és que depèn de per a què. Jo no vull veure Bétera convertida en una ciutat residència o dormitori. No vull una Bétera amb vint mil habitants, amb una enorme base de l'OTAN a la porta i sense capacitat d'absorbir i ordenar això. Sense capacitat de conservar l'ànima que la fa ser un poble. Sense res que la convoque unida com avui ens convoca la festa.

Aquesta nit, ací, som un poble sencer. Un poble que sap d'on ve. Que celebra els seus orígens i estima i coneix el seu veïnat. Però som un poble que pot morir com a tal si no prenem consciència del que està passant.

Hem de parlar, tots. Ens hem d'esforçar, tots. No és només cosa de l'Ajuntament. Tots hem de saber que som un poble i que Bétera no és de ningú i és de tots.

Bétera és dels qui estan assentats ací avall en la primera fila i de les nostres obreres. Però també és d'aquells que intenten seguir aquest acte des de fora del recinte tancat. I dels qui han preferit prendre's una orxata. I dels que s'han quedat a casa. I som tots els qui hem de discutir i decidir què volem que siga Bétera d'ací a deu, vint, trenta anys.

Potser decidirem que ens té igual el que hem estat i que el diner més o menys fàcil (aquell que no pregunta res) val més que el nostre passat i la nostra manera de ser i de viure. Però també podem dir prou. Que ja està bé. Podem recordar, abans de que siga massa tard, com ja ho és en els pobles veïns de l'Horta, que som un poble i que volem créixer sabent com conservarem això que és tant important i com li ho deixarem d'herència als nostres fills i filles.

Aquesta és la responsabilitat de tots: de les nostres obreres, de Mari Carmen, d'Amparo d'Elisa i de Mercedes i dels majorals, començant per Navarro per Jesús Camps i per Josep Enric Alcacer i per Iranzo i per Coscollar. És responsabilitat dels membres de l'Ajuntament, de les associacions i grups però sobretot ho és dels veïns i de les veïnes.

El futur de Bétera només està en les nostres mans, en les mans dels Alemany i dels Aloy, dels Aparisi i els Arnal, dels Asensi i els Baudés, dels Boví i els Broseta, dels Campos i els Carrasco, dels Coscollar i els Dasí, dels Domènech i els

Fuentes, dels Fuster i els Gil, dels Izquierdo i els Llistó, dels Martí i els Miralles, dels Navarro i els Palau, dels Pià i els Picher, dels Ramon i els Ricart, dels Sierra i els Taroncher, dels Verdevio i de tots els altres.

Bétera està en un dels moments més difícils de la seua història. Ara és l'hora de decidir si volem que les alfàbegues i els coets, la veneració a Sant Roc i la vuitava, el confeti i les albades són encara un símbol anual de la nostra existència col·lectiva, un referent, o si deixem que l'egoisme individualista i la visió només a curt termini marquen el nostre present i sobretot el nostre futur.

Per desgràcia no només estan en joc les festes. Perquè les festes sense el poble, sense tots els qui m'acaben d'escoltar, no tenen sentit.

13

Els orígens de la falla

A primers dels anys setanta Juli Hurtado, Albert Dasí i jo mateix érem amics. I de tant en tant, tots érem molt xiquets, ens inventàvem històries. Vam fer, per exemple, una penya del Bétera de futbol, amb banderes, pancartes i una espècie de carnets fabricats amb una impremta de joguina que Juli tenia a sa casa, a la part de baix del carrer Colom.

Devia ser l'any 1973 quan Juli i jo vam pensar que Bétera havia de tenir una falla. L'havia tingut uns anys enrere a la Gran Via de l'Est però aquella comissió havia desaparegut -i aleshores encara no sabíem que als anys trenta també n'havia hagut una. Però érem molt xiquets. Així que l'única cosa que vam poder fer és el que sabíem: una falleta de cartró i paper, absolutament infantil, fabricada a la cambra de Juli en les vesprades fosques de l'hivern. Realment molt poca cosa.

Però el dia de Sant Josep, tots cofois, la vam baixar de ca Juli i la vam posar a la vorera del carrer València, que ara es diu de Les Alfàbegues, just al costat de la porta del que en aquell moment era el cinema Martín. Era per la vesprada i a qui ens preguntava que caram era allò nosaltres li

explicàvem tots decidits que aquella miniatura era una falla: ‘La falla de Bétera’.

Entre els que s’hi van acostar hi havia Andreu, que com tots sabeu va ser durant dècades l'ànima de veritat de la nostra falla. Andreu no se'n va riure de nosaltres, com feien altres homes, sinó que se'n va anar a comprar amb els seus diners una traca per a poder-la tirar en el moment de cremar-la. Pepe ‘el del carret’ es va encarregar també de donar-nos tot el suport i de recaptar simpatia cap a nosaltres entre la nombrosa clientela dels seus cupons. El cas és que quan fou de nit tiràrem la traca i encenguérem la falla, sense pensar ni per un moment que quaranta anys després ‘La barraca’ seguiria sent una realitat.

Aquella mateixa nit Andreu ja va fer plans per a crear una comissió de veritat. I així es va fer, sobretot pel seu impuls i entusiasme. I un any després el miracle s’havia produït i aquella broma infantil ja tenia tota l’aparença d’una comissió com cal. Andreu, ajudat per molts xiquets i uns quants homes majors, se'n va encarregar de fer ell la falla. Anàvem els caps de setmana a un corral que tenia darrere la bàscula i allà ens passàvem les hores fabricant ninots i estructures. Ho recorde amb una gran intensitat. Per les olors, per les habilitats que calia tenir i pel que aprenguérem tots. Però sobretot pel bon ambient que hi havia.

1974 va ser així l’any en que per primer vegada ‘La Barraca’ existí com una falla de veritat. Tallàrem el trànsit al carrer València en el primer tram, plantàrem la falla que era coronada per un pallasset impressionant, creàrem un casal en un baix que crec recordar que era una fusteria i

omplirem de senyeres (sense blau que això en aquell moment encara no era cap problema) el carrer. I férem tot el que tocava: vestir-nos, fer desfilades, portar l'ofrena a la mare de déu i fins i tot tirar un castellet abans de cremar el monument, castell que Rausell ens va regalar amb la seua amabilitat de sempre.

De la cremà recorde sobretot les llàgrimes d'Andreu. Els xiquets ploràvem, les falleretes sobretot, però veure plorar a un home fet i dret com ell em va impressionar. Li regalàrem entre tots una senyera (xicoteta, amb blau que això en aquell moment encara no era cap problema) signada per tots els fallers com a agraïment i reconeixement. I el cicle recomençà un any més.

Però al 1974 passà una altra cosa important. A Bétera hi havia mon tio Joan Guillem, que havia viscut exiliat a l'Argentina durant molts anys i que tornava al poble per primer vegada a passar una llarga temporada. Quan ell va saber que fèiem la falla es va emocionar molt i em va demanar d'escriure el llibret. La veritat és que no havíem pensat que calia fer cap llibret però li vam dir que sí i efectivament el va escriure i el vam anar a imprimir a Godella. Eren només quatre fulles impreses no sé perquè amb tinta verda que relataven el monument les tres primeres.

I en la quarta mon tio escrigué en vers una història que jo no entendria fins molt temps després. Joan parlava d'un home que tornava a Bétera després de molts anys i la trobava molt canviada i es referia a un ses-pelin, a un dirigible, precursor dels grans avions d'avui, que l'havia portat lluny. Amb gran emoció molts anys després vaig

descobrir que aquell ses-pelin insinuat en la falla de 1974 era en realitat la figura principal de la falla que entre altres mon tio va plantar en Bétera l'any 1936, pocs dies abans del cop d'estat de Franco. Al 1974 Franco encara vivia i segurament per això mon tio parlava entre línies però la voluntat de relligar les falles i la dignitat civil dels anys de la república amb allò que uns xiquets començàvem a crear era claríssima. I per a ell suppose que esperançadora.

De fet l'expressava des dels primers versos, escrits amb una ortografia vacil·lant però potents en el missatge:

som chiquets saragateros

som llavor de ciutadans

som aprenents de falleros

som sobretot valensians

Llavor de ciutadans i sobretot valencians... No sé si tocat per eixos versos o què però el cert és que jo mateix vaig protagonitzar un xicotet incident durant la presentació de la comissió, la primera que es feia al poble. Em va tocar fer de presentador de l'acte, a pesar que jo també era el president o precisament per això. Es feia a la Penya, que aleshores estava en mans dels sindicats franquistes però que tenia l'únic escenari més o menys gran que hi havia en Bétera. La cosa va anar molt bé, tot molt bonic fins que parlà l'alcalde, encara franquista, i ho féu en castellà. Sense pensar-m'ho ni un segon vaig protestar pel micròfon dient que semblava mentida que la primera autoritat del poble no parlara la nostra llengua. Jo era un tap de bassa, no tenia encara ni catorze anys però la meua actuació provocà una primera discussió entre membres de la comissió que, vist en perspectiva, era el preludi del que acabaria passant.

Perquè el final del franquisme i la transició van enrair molt l'ambient. A la falla van començar les discussions per política i les acusacions a alguns de nosaltres sobre si érem prou valencians o no. I jo quan vaig veure que això podia acabar expulsant-me de la falla, on l'Andreu havia imposat un missatge molt agressiu i manipulador com que el regnava a València, vaig decidir que me n'anava. Abans que em tiraren. Devia ser el 1976 o 1977.

La falla seguia al carrer València però ja no tenia res que veure amb mi. En honor d'Andreu val a dir que anys després em confessà que es penedia del que havia passat. La manipulació de les falles per l'extrema dreta franquista va ser un episodi clau de la transició valenciana contra el qual poca cosa podíem fer segurament a Bétera. I ací també va dividir la comissió per la meitat.

Tot i això sempre 'La barraca' ha estat la meua falla. I sempre que he pogut he anat a veure-la cremar. I si no podia estar en Bétera perquè era fora de viatge o treballant, sempre cridava a casa preguntant com havia quedat i com havia anat la cremà.

A finals dels vuitanta va arribar la reconciliació. Uns companys, periodistes també, de la que aleshores era una nova cadena de televisió (TV3) em van demanar si els ajudaria a fer un bon reportatge de falles. Eren, de fet, dos amics que avui són grans escriptors, Vicenç Villatoro i Xavier Moret. I jo evidentment els vaig recomanar la meua falla i els vaig convèncer perquè vingueren a filmar a Bétera. I ells ho van fer, creant un reportatge preciós de prop de vint minuts.

En aquella època només arribaven a les cases dues televisions, la primera i la segona cadena de l'estat i l'arribada de la televisió catalana era, per això, un canvi impressionant. Perquè era una televisió moderna i jove, molt diferent a la oficial i perquè parlava la nostra llengua. Molt ràpidament va començar el moviment per a que es poguera veure TV3 també ací i la demanda als tècnics per a encarar antenes que la pogueren captar era alta.

El dia que van passar el reportatge Vicent Boti va fer una espècie de mega-antena especial capaç de captar el senyal de TV3 que arribava no sé si de Castelló o de Tortosa i molta gent de la falla ens vam assentar junts a veure el reportatge. Jo entre ells per primer vegada en molts anys. El reportatge era molt elegant, en una època. a més, on eixir en la tele era difícil.

La comissió estava molt agraïda, va enviar una carta donant les gràcies a TV3 i a partir d'aquell moment més o menys vam tornar a tindre unes relacions normals. De fet uns anys després em van lliurar una placa com a fundador que vaig agrair molt i que tinc ben visible al meu despatx del diari. I la meua filla major va ser fallera tants anys com va voler, per a la meua alegria. Ara, per això, ja no sóc jo sinó ella la que crida cada any preguntant a sa güela com ha quedat la nostra falla i com ha anat la cremà del monument. Monument que encara que a mi em coste creure-ho és en definitiva una herència, ampliada per l'esforç i el treball de tots vosaltres, d'aquella humil falleta de xiquets, que si tingué algun mèrit va ser el de reprendre la tradició de les falles al nostre poble el 1973.

14

Les lletres que em van arribar des de Buenos Aires

L'any 1967 va ser el de la meua primera comunió. En aquell temps avorrit i gris la comunió era més una festa social que un assumpte verament religiós. El franquisme feia servir la religió com a font de legitimitat i va convertir l'església en una institució de paper cartó que als pobles menuts, com era el meu, marcava de manera fèrria el pas de la vida diària.

Fer la primera comunió era una de les grans celebracions de l'any. Per la festa, pel gran dinar familiar que solia acompanyar-la. Però, sobretot, sobretot per a mi, pels regals. Han passat cinquanta-dos anys d'aquell dia i avui només me'n puc recordar d'un d'aquests regals. Sé que en vaig rebre molts però els he oblidat tots excepte aquell: un llibre. Un familiar exiliat a l'Argentina des del final de la guerra del 1939 va tornar a València per primera vegada aquell any i em va regalar un llibre. Era un llibre gran sobre paisatges del món, amb fotos precioses, perfectament editat. Però aquell llibre el recorde encara avui no pel seu contingut sinó per un paper que portava enganxat a la primera pàgina. En aquest paper el meu oncle, Joan Guillem, va escriure una dedicatòria on em desitjava sort a

la vida i felicitat. La sorpresa era que m'ho desitjava en la llengua que ell, tants anys després de veure's forçat a abandonar el país, seguia parlant a l'Argentina, la que tots parlàvem a Bétera.

El valencià, la nostra pròpia variant local del català, era la meua llengua però mai l'havia vist escrita abans. De fet no sabia ni tan sols que es pogués escriure. L'escola, els diaris, tota la vida oficial i pública, era obligatòriament en castellà. Sembla mentida que avui encara alguna gent s'obstine a dir que el castellà mai ens va ser imposat. Em sap greu però fins i tot la meua esquena n'és testimoni. Dels cops que ens pegaven els mestres només per dir una frase en la llengua que parlàvem a casa.

De la mateixa manera el meu cervell podria explicar encara avui l'impacte d'aquell text curt que un escriptor aficionat de Buenos Aires em va regalar. Sempre he pensat que el meu amor per l'escriptura i el meu respecte pels exiliats va néixer aquell dia per acompanyar-me ja per sempre. Sempre que participe en una activitat del PEN Club relacionada amb escriptors exiliats em ve al cap aquell diumenge de maig de 1967, quan el meu oncle em va lliurar el llibre que em va tornar les lletres de la meua pròpia llengua. I em pregunte, il·lusionat, quin xiquet, quin jove, pot veure sa vida canviada per una simple frase d'aquell qui és obligat a viure fora de casa.

El meu oncle, Joan, i la seua dona Rosita, van tornar en diverses ocasions al seu poble en els anys següents. A Buenos Aires Juan Guillem era un ciutadà més del barri Caballito, del carrer Muñiz, aquest carrer que els seus al·legats avui dia segueixen anomenant encara 'el carrer'.

Treballava venent filferro de coure per a bobinatge de motors. Però mai no va deixar d'escriure. En clau. Com, per desgràcia, ho han de fer tants escriptors a tot arreu. Pocs anys després de la comunió va tornar per falles i va escriure uns versos que la falla local va imprimir en un extravagant prospecte de color verd. Els seus versos parlaven d'un zepelí que havia passat molts anys abans per Bétera. Ningú sabia en realitat què ens estava explicant i encara vam trigar anys a saber-ho. Però quan va arribar la democràcia, amb gran sorpresa de tots, es va descobrir un petit llibret que ell mateix havia signat l'any 1936, versos per a la falla local d'aquell any, escrits setmanes abans de la insurrecció de Franco. La falla, efectivament, tenia un zepelí i mon oncle versava sobre l'aparell, tement que el feixisme l'obligaria a pujar-hi per fugir. Com així va ser. Efectivament.

Avui, sabent ara tot el que sé, puc imaginar l'emoció amb què trenta-vuit anys després el Joan Guillem del carrer Múñiz, l'oncle Joan que va viure en l'era de Bétera, casa per casa i paret per paret amb la meua família, va escriure la segona part de la història del seu zepelí particular. Il·lusionat, sens dubte, amb el final d'aquella dictadura que el va portar a ell i a tants a l'altra banda de l'Atlàntic, que ens va robar a tants la normalitat, fins al punt de robar-nos fins i tot les lletres.

El Joan Guillem escriptor no ha passat a la història de la literatura, això és cert. Però els seus gestos, aquells petits desafiaments escrits que em va lliurar amb insistència en totes les seues visites, m'han marcat i marcaran per sempre la meua manera de veure el món.

Vaig aprendre d'ell, d'un escriptor aficionat més, d'un poeta de carrer, que la memòria pot bastir ponts capaços de destrossar dictadures. Vaig aprendre que les frases poden encendre un cervell. Vaig aprendre que hi ha gent acollidora disposada a abraçar a qui arriba i a donar-li una vida nova -i per això m'indigna tan avui el cinisme d'aquesta Europa fortalesa que nega el dret a venir de qui busca una vida millor.

Però per sobre de tot vaig descobrir que la meua llengua, el català, tenia lletres. També. Unes lletres que em van venir, i això mai ho oblidaré, de Buenos Aires, del Buenos Aires més generós i humà. De l'Argentina que ens va saber acollir.

Personatges

15

Tres articles sobre el tio Pertegaz

Parle de gent que sembla d'un altre món. Vicent Pertegaz, aquesta setmana ha fet setanta-cinc anys d'això, va ser el darrer aviador republicà a abandonar el país. Ens ho va explicar a Bétera, quan, després d'un llarg exili a la Unió Soviètica, va poder tornar al seu poble, que és el meu.

Ho recordaré sempre. Era una vesprada d'estiu prop del mar. L'havíem anat a visitar una colla de joves a un pis que tenia al davant de la platja, al Saler. Els ulls li van brillar d'una forma especial quan li vam preguntar com s'havia exiliat: "Muntat fora d'un avió!", ens va dir mentre reia.

Fora? Com que fora? Resulta que el tio Pertegaz era el responsable de la darrera unitat de l'aviació republicana i tenia ordres de marxar el darrer de tots, ell i el seu pilot, dins una avioneta biplaça on no cabia ningú més. Però un militant del POUM demanà lloc a l'aparell. El va deixar pujar però, preocupat per la fidelitat del passatger, va optar per la configuració més insòlita: el pilot al davant, el del POUM al darrere i ell fora de l'avió, enganxat a l'ala i amb la pistola apuntant el convidat d'última hora.

Així, des d'Albacete fins a Orà, sobrevolant els vaixells de Franco que disparaven contra ells. És una història més, reconec que un poc rocambolesca, de les moltes tristes i dures històries que la nostra gent va haver de viure arran de la victòria dels feixistes. Setanta-cinc anys després no podem dir, per a vergonya nostra, que tot haja tornat a la normalitat que hi havia abans del cop. Però podem seguir expressant la nostra admiració per aquells valents que no dubtaven davant res, que s'hi van deixar la pell, per la llibertat, i que eren capaços de desafiar el sentit comú, fins i tot volant fora d'un avió.

El tio Vicent Pertegaz, de Bétera, era mestre. I l'inici dels anys trenta el va pillar a El Forcall. El poble era un feu del caciquisme en aquella època i ell es va decidir, deia que per absència de cap més voluntari, a ser la veu del Front Popular. Així que es va presentar a les eleccions a alcalde i les va guanyar.

Moltes dècades després, en les llargues tertúlies que els joves vam tindre la sort de compartir amb ell, encara recordava que havia guanyat perquè havia encertat amb l'eslògan. Va ser alcalde amb una rudimentària campanya, però amb un missatge genial on demanava 'foc al clero i plantar vinya!'

Entenem-ho en el context d'aquells anys. 'Foc al clero' era una expressió més que gràfica i més que comprensible per a reclamar que s'acabara el vell món que impedia, literalment, el progrés. I 'plantar vinya' era això que avui en diuen innovar. La vinya representava l'esperança de deixar enrere el passat i començar de nou, amb un futur

que venia de cara i que seria, sens dubte, molt millor. Del que arribà després el tio Pertegaz no en tingué cap culpa. Però cal recordar encara avui que ell ho pagà amb un exili immensament llarg i fred que només acabaria després de la mort de Franco.

No sé com, però veient els actes d'inici de campanya vaig pensar en ell. I vaig adonar-me'n que aquesta, també, és una campanya de foc al clero i plantar vinya.

Ho és perquè hi arribem cansats i esgotats del funcionament de la nostra classe política, del nostre clero particular. Perquè hi arribem cansats de la ineficàcia del vell règim, cansats de l'escassa il·lusió que ens provoquen, cansats de les decepcions permanents. Però ho és també perquè aquesta vegada arribem sabent que el que cal és plantar vinya. Exactament això. Sabem que no podem perdre més temps amb les velles fórmules i que necessitem posar-nos de forma immediata a plantar una nova relació amb una Espanya que no té cap interès en escoltar-nos i amb una Europa on podem realitzar l'anhel de federació amb els altres, amb tots ells i com a iguals.

La transició s'ha acabat i no hi ha cap més raó per a seguir fent el que hem fet fins ara. Foc al clero.

Rep un correu spam d'aquells que m'aconsella aprendre anglès al llit. Home... Afirmar que el llit és el millor lloc per a aprendre una llengua i això em porta al record el tio Pertegaz, Vicent.

El tio Pertegaz va ser un dels darrers oficials de la república a abandonar el país, muntat fora (fora, no dins) de la cabina

d'un avió biplà que anava d'Alacant a Orà. Després va anar a parar a la Unió Soviètica on lluità amb l'exèrcit Roig contra Hitler i treballà en diverses institucions polítiques i culturals. inclòs el mateix Kremlin. Amb els anys, i enmig d'algun que altre problema amb el règim, acabà anant cap al sud, al Caucas, a la recerca d'algun paisatge que se semblara a València. Va viure a Geòrgia. crec que exactament a Adjària.

Després de la mort de Franco el tio Pertegaz va tornar al poble, on el seu germà Eugeni havia resistit la dictadura des de dins. I com no podia ser altrament els joves del poble ens reuníem al seu voltant per a escoltar unes històries fascinants que ens semblaven autèntics films d'aventures. Ell, a més, ho contava amb molta gràcia. Tenia un do narratiu extraordinari que va plasmar en diversos llibres autobiogràfics que no es van arribar a publicar.

Un dia xerràvem amb ell sobre el coneixement de llengües. No només sabia rus sinó també diverses llengües caucàsiques, que són rematadament complicades. Semblava que tenia una certa facilitat natural i en preguntar-li-ho ens va donar una resposta tan certa com sorprenent. Va dir 'xiquets: la millor gramàtica és un bon llit. Al costat d'una dona aprendreu qualsevol idioma per difícil que siga'. I nosaltres ens vam imaginar aquella barreja de Lenin i Humprey Bogart estudiant de la millor manera imaginable el georgià...

16

A Adjària, seguint els passos del tio Pertegaz

La sessió enguany del Parlament Europeu de la Cultura s'ha fet a Adjària, una república autònoma de Geòrgia, al Caucas, que té per capital Batumi. Al plaer de tornar a trobar-me tot de companys i col·legues interessants, amb els quals gaudir d'unes quantes hores de debat s'afegia enguany el goig d'anar a la terra, aproximadament, que el Tio Pertegaz va triar com a final del seu exili soviètic.

Vicent Pertegaz, efectivament, en la seua darrera etapa a la URSS va venir a viure a Geòrgia, concretament a Sukhumi, uns quilòmetres al nord de Batumi, en l'avui ben conflictiva república d'Abkhàsia. Pel cas tant hi fa perquè les característiques físiques de totes dues són idèntiques i això és el que comptava per ell. Recorde que quan ens ho va explicar va dir que buscava anar a viure a un lloc que li recordara Bétera, després de tantes dècades de guerra i exili. De llocs que li pogueren recordar Bétera, com és fàcil d'imaginar, a la URSS n'hi havia ben pocs. Pel clima. Geòrgia, aquesta part de Geòrgia que es banya en la mar Negra era pràcticament l'única opció i cap ací se'n vingué.

Amb aquesta història al cap vaig aterrar en una nit plena de pluja al petit aeroport de Batumi. Sorprenent perquè és propietat de Turkish Airlines, que hi té organitzada una porta de darrera per on passar a Turquia, que és a menys de deu quilòmetres, sense ni ensenyar el passaport.

Un taxi caòtic em va portar a l'hotel, conduït de manera perillosament anàrquica i esquivant un tràfic de mil dimonis mentre el taxista no parava de cridar en veu alta per un parell de telèfons que feia anar de manera simultània. Bona rebuda.

Per sort al matí va eixir el sol i vaig poder comprovar que efectivament el Tio Pertegaz tenia raó i allò podia semblar-se a Bétera. Les plantes, fins i tot un cert estil de les cases i el cel eren idèntics i no crec que enlloc més de la URSS pogueren semblar-se més.

Després he aprofitat una estona morta de les sessions per passejar a gust pel centre i acostar-me a la línia de platja. I aleshores les diferències s'han fet ja més gran. Primer perquè la presència del mar és potent i això a Bétera, com és ben sabut no passa. Però sobretot, i això el Tio Pertegaz s'ho va estalviar, perquè en la primera línia de costa ha crescut una Batumi sorprenent. Gran hotels occidentals i tot de casinos per als veïns russos i turcs fan un contrast massa estrident amb el que s'endevina que va ser la ciutat soviètica. Estrident per poc organitzat. En la plaça major coexisteixen dos edificis de pisos clarament soviètics amb un casino que té una immensa pantalla de vídeo, una font exportada d'Itàlia, amb els seus daurats i els seus rajos d'aigua i el vell teatre de l'òpera. Un pastís sociològicament molt interessant però francament poc digerible.

En un altre moment hem anat a veure una potent actuació de folclore georgià, molt de mascle per definir-ho d'alguna manera, i això ens ha portat fins l'àrea industrial de la ciutat, de nou plena de contrastos. S'hi veu com devia ser un port important en l'era soviètica però també com estan recuperant espais industrials per a un luxe foraster que m'imagino que deu ser poc agradable pels locals.

La persistència dels conflictes és un tema que sempre m'interessa així que no me n'he estat de preguntar i tinc, per això, dues anècdotes amb molt sabor. Sobre els musulmans i sobre els russos, en definitiva els dos pols que es mouen ballant sempre amb aquest país.

Quan a meitat dels anys vuitanta vaig començar a treballar el tema dels moviments nacionalistes a la Unió Soviètica un dels primers problemes va ser establir el mapa no només de les nacions sinó de les entitats oficialment existents. Hi havia poquíssimes dades a occident sobre aquest tema i per això vaig haver de rascar molt en moltes fonts per a trobar l'explicació de cada cosa.

En el cas d'Adjària la raó que sempre se'm va donar per a explicar que aquesta minúscula llenca de terra costanera fos una república autònoma va ser que ací vivien els musulmans georgians. Els adjars sempre havien estat caracteritzats com georgians islamitzats al contacte amb l'Imperi Otomà i així ho vaig reflectir en els meus llibres.

Geòrgia ha bastit una nova identitat molt contra l'Islam – fins i tot s'han inventat una nova bandera que no és que tinga una creu sinó que en té cinc, cosa que ha de ser tot un rècord. La pregunta, doncs, era obligada: que se n'ha fet

dels musulmans? La resposta em va deixar literalment estupefacte. Com que en una de les sessions del Parlament va participar la ministra de cultura vaig aprofitar per parlar-hi un moment amb ella i els seus assessors. I la resposta va ser que no hi havia musulmans georgians, Em van dir, literalment, que es tractava de cristians que havien estat obligats a seguir l'islam 'però que en el fons del seu cor seguien sent cristians'. Poca cosa més vaig poder treure, excepte la sensació que realment els musulmans d'Adjària no poden estar passant pel seu millor moment, segur.

La segona anècdota està relacionada amb els russos, Una de les nits ens van portar a dinar a un restaurant georgià sensacional que estava en una plaça certament estranya. Era una plaça gran però oberta per un costat i en ella destacava un *campanile* venecià que per voltes que jo li pegava no podia entendre com havia anat a parar allí. Així que vaig preguntar. La resposta era que la torre era falsa. Es tractava en realitat d'un hotel propietat d'una cadena italiana, completament nou que s'havia quedat tota la superfície de la plaça i havia volgut crear un ambient com de plaça italiana, amb restaurants, un espai per a fer música, etcètera... I l'inevitable, a Batumi, casino.

La pregunta immediata era que aquella plaça era molt gran i semblava tota nova i com era que un hotelier italià havia fet una inversió tan gran i es gastava tan diners en urbanitzar. La resposta, de nou, va ser estupenda. Aquella gran plaça l'ocupava el que en el seu moment havia estat l'escola russa, en llengua russa, de la ciutat. Simplement un dia va desaparèixer i van oferir gratis a l'hotel l'espai a canvi que l'organitzara. La pregunta de si ara hi havia una escola russa en un altre lloc de la ciutat, ja vaig veure ràpid

que no tindria resposta. Els brindis i les cançons, canten de meravella aquesta gent, ho van estalviar.

17

Un heroi de Bétera. Un gegant

Amb la caiguda de la nit arriba la nova de la mort del tio Eugeni Pertegaz. Tot i la seua edat avançada la mort em trabsalsa profundament.

Ell i el seu germà Vicent, traspasat ara fa anys són dos autèntics herois del poble i del país, dos espills per a mi, persones d'una integritat personal, moral i política que simplement m'agradaria poder imitar. Dos autèntics gegants la vida i la lluita dels quals quedarà en la nostra memòria per a sempre.

Mentre el tio Vicent triava el difícil camí de l'exili el tio Eugeni es va quedar al poble. Recorde de menut les històries xiuxiuejades sobre ell, que si anava al camp amb una parella de la infame guàrdia civil que el perseguia a sol i ombra, que si li pegaven una pallissa o l'amenaçaven aquells sicaris del feixisme. Mort Franco, ell que era un llaurador amb majúscules va ser un dels màxims impulsors de la Unió de Llauradors del País Valencià, de la qual en va ser el president durant anys.

Amb la mateixa fermesa amb la qual va aguantar i va resistir com un lleó la difícil dictadura Eugeni Pertegaz no va cedir ni un pam tampoc a les prebendes i les facilitats de la incipient democràcia. El tio Eugeni sempre va saber on havia de ser, sempre va estar segur de quin era el seu lloc i mai no va donar l'esquena als seus.

Per a nosaltres, joves nascuts en la foscor, Eugeni Pertegaz era molt més que un model polític, que ho era. Perquè ell era l'esperança concreta que ens feia veure que ni la brutalitat més salvatge i continuada podia acabar amb un home lliure i digne. Que és el que ell era.

El tirarem a faltar molt. És veritat que els darrers anys ja era molt major i s'havia anat apagant la seua presència tan potent allà a l'albereda, assegut a la porta de casa acaçant la fresca de la nit. Però encara preguntava, em diu l'Albert, per les coses que fèiem i escrivíem, pel treball i les lluites, per les faenes, per la insistència en creure i fer del món un lloc millor. Dels vells temps de la lluita contra el borbó que portarien l'alegria de la república del catorze d'abril fins al desengany pels PAIs i la utilització dels camps com a rebordida especulació immobiliària la figura d'Eugeni Pertegaz recorre el segle vint sencer de Bétera amb una solidesa i una rectitud excepcionals, amb l'estatura d'un gegant noble i admirat com pocs.

Dir adéu a hòmens tan grans i honorables és massa difícil.

18

Tonico

Aquest cap de setmana s'ha mort Tonico. Antoni Escartí Camps, el fill de Pura l'Elianera, era una de les poques persones del poble que tota la gent de la meua generació coneixíem, amb qui tots i cadascú de nosaltres, del primer a l'últim, havíem intercanviat en alguna ocasió unes poques paraules.

Tonico era això que ara es diu un disminuït psíquic i que quan jo era un xiquet, amb aquella crueltat despietada dels primers anys seixanta, es deia simplement 'el tonto'.

Ploguera, fes calor o nevara a Tonico sempre te'l trobaves en girar el cantó de l'estació. Sempre somrient. Sempre caminant d'una forma estranya que el definia, com si flotarà, amb uns ulls encesos i estranyament vius sota la seua boina sempre encaixada al cap. 'Tens una pesseta? per un cigarret?'. La pregunta era invariable. Sempre la pesseta i el cigarret. Un dia li deies que sí i un altre que no. Un dia el renyaves perquè fumava massa i ell responia divertit amb aquell peculiar 'uei, uei, uei..' seu. Un dia simplement el saludaves amb un bon dia.

En realitat tot depenia molt de l'estat de nosaltres, del nostre. Perquè ell sempre estava allí i sempre del mateix

humor. Tónico no es feia mai el pesat i mai deixava d'agrair que li'n donares una de pesseta o que li donares un cigarret. La seua felicitat suprema, tan senzilla, era que li deixaren tocar la campana de l'estació, cosa que li deixaven fer de tant en tant perquè en aquella època alguna gent encara no vivia, com avui, obsesionada per les regles ...o tocar-la sense permís i eixir immediatament corrents amb el somriure ben dibuixat a la boca.

Els pobles, tots els pobles i Bétera també, tenen gent que els defineixen, gent que es confonen amb el paisatge, que acaben sent paisatge viu. Savis o lladres, elevats o enfonsats, atents o malalts, llestos o desgraciats. En cada poble hi ha algú que sempre està en el seu lloc i que tu saps que sempre trobaràs al seu lloc, com un senyal, com una marca, com una peça.

Durant anys Tónico va fer aquest paper en la vella estació del trenet de Bétera. Quan el sentia arribar ell corria a demanar la pesseta o el cigarret sense saber que per als que arribàvem era com el primer alè d'aquella Bétera que avui ens queda ja tant lluny a tots. Esperança, una de les ànimes més durament sensibles que tenim, li va fer fa anys unes fotografies esborronadores, precioses. Unes fotografies que ens permetran guardar-lo en el nostre cap fins que morim nosaltres també. Ara en mire una i ho faig com un petit homenatge trist a un home que no va tenir la millor vida possible però que ens va saber fer part del seu món a tots els que passàvem per l'estació.

19

Juli

Divendres em cridà l'Albert per a dir-me que havia mort Juli. Un càncer se l'ha emportat a una velocitat que ens deixa sense alè. Avui, però, la sort ha fet que poguérem dinar tots dos, sols, i que junts poguérem passar una estona recordant el nostre amic.

Amic d'infància. D'infància real. De quan teníem deu anys o alguna cosa així. Juli, aleshores, ja era un personatge especial. Ara fa una estona llegia un article dels seus amics de l'Eliana que el descrivien com el director de música que els ha estat durant tants anys, al Cor. M'ha sobtat veure'l amb barba, i amb barba blanca! Perquè per a mi encara la imatge del Juli és en pantalons curts, en aquells pantalons curts de criatures de pam i mig que enfilàvem còmplices el carrer amunt, tantes vegades junts, ell, Albert i jo.

Juli era especialment creatiu ja aleshores. Al seu pis de la part de baix del meu carrer vam inventar junts, insistisc que teníem deu, dotze anys, les coses més inversemblants. Una temporada vam crear una penya del Bétera de futbol. Ell tenia com una impremta de joguina i l'usàvem per a fer els carnets. Vam fabricar banderes verd-i-blanques i anàvem al camp, el poliesportiu tot just l'havien estrenat, a

animar a un equip que ves a saber en quina categoria regional devia jugar.

Després vam inventar i vam fer la falla, la primera falla del poble. Ho he explicat en algun altre lloc: vam fer una falleta menuda, en suro i cartró, i la vam baixar al carrer València, per cremar-la. En eixes aparegué Andreu que ens va comprar una traca i començà el ritual de fer-ne una de veres cada anys, allà en el corral que tenia rere la bàscula. Avui dinant l'Albert m'explicava que se'n recordava de vindre a buscar-nos els dissabtes, que Juli i jo ens els passàvem pintant, serrant, enganxant paper encolat per a poder tenir aquell monument que definia 'La barraca'.

Parlar-ne m'ha vingut bé. És estrany però pense, crec, que ens ha vingut bé als dos. La mort és sempre una traïció molt íntima al que eres i amb el qui se'n va se'n va una part de tu també, que mai més no es podrà reconstruir. Així que els dos que quedem vius hem brindat pel nostre amic que se n'ha anat i ha estat com si d'alguna manera poguérem dir-li adéu, encara amb pantalons curts, encara amb tota la vida esperant-nos allà al davant.

20

El tio Manolo

Ha faltat el tio Manolo, el Morquero. El tio Manolo va ser l'home que va fer de les alfàbregues això que són avui a Bétera, aquest senyal potent d'orgull col·lectiu. Per això el reconeixem sempre. Però vull afegir que per a mi va ser sobretot un veí entranyable i molt estimat, dues cases més amunt de la meua.

De fet fins ahir el tio Manolo habitava una de les dues úniques cases que queden al meu carrer i que són encara com eren quan jo era un xiquet. És una casa amb un pati generós al darrere ple de plantes i ombratges. Ara quan veig la casa se'm fa incomprendible entendre-ho però quan érem xiquets aquella casa del tio Manolo, i la casa veïna dels de Sueca, idèntica i bessona, a nosaltres ens semblaven literalment un immens espai, un privilegi per a passar les hores. Amb la seua filla Anna, amb Ricardo, amb Jose Manuel el de l'estanc, ens banyàvem en aquella basseta i miràvem créixer embadalits aquelles plantes que només ell sabia fer pujar tan amunt. Amb una paciència i un esforç impressionants.

Manolo el Morquero va perfeccionar l'art tradicional de fer créixer l'alfàbrega a Bétera. Més o menys en totes les cases en fèiem però ell va trobar la manera, la tècnica, de pujar-

les fins les alçades espectaculars que tenen avui. Per això, encara que fa anys que ja no les podia cuidar per raons evidents, cada any, fins aquest, el quinze d'agost quan les alfàbregues passaven pel nostre carrer sempre, sempre, feien una parada a sa casa. Era l'ocasió anual de mostrar-li el respecte i l'agraïment que Bétera li deu i que per sort crec que ell va saber en vida que tots li teníem.

Als qui el vam conèixer ens quedarà sempre en la memòria la seua alegria explosiva. Aquell to de veu agut i rotund, tan particular. La naturalitat amb la qual et feia sentir sempre quan estaves al seu costat. 'Xé Vicent! passa! entra home!'. Acostar-te a sa casa era rebre una invitació sempre sincera d'ell o de la tia Anita. Real i directa, sense cap formalitat.

No recorde haver-lo vist enfadat ni una vegada en la meua vida. Però sí que recorde que poques vegades en la meua vida dec haver rigut més que amb el famós, i mil vegades explicat, 'ungüent de canonet'.

Això era que uns forasters, crec que japonesos si no em falla la memòria, van arribar-se fins a Bétera, admirats i alertats per l'alçada de les nostres alfàbregues. Aquells senyors volien comprar al preu que fora el que ells pensaven que devia ser un remei miraculós que potenciava tant l'alçada de la planta. Ja he dit que és una qüestió de mètode, no de màgia. No el diré quin és el mètode, això quedarà a casa, però sí que explicaré que al final, fart de que no l'entengueren es va inventar que les plantes creixien tant gràcies a l'"ungüent de canonet", una fabricació de la seua ment riallera que va portar de bòlit els científics orientals durant una bona temporada. Perquè òbviament els va dir que era un secret local, que ell no estava

autoritzat a vendre a cap preu. I que no podia explicar quins elements contenia...

El tio Manolo era així. Un gran home, molt treballador. Va haver un temps que em despertava sempre amb el motor de la seua furgoneta, el primer motor que s'engegava al matí en el carrer. L'escoltaves i des del llit, enmig d'aquell silenci de poble que la modernitat ha fet desaparèixer per sempre, ja sabies que s'acostava l'hora d'alçar-te perquè n'hi havia qui ja feia hores que estava alçat.

Fa anys els veïns del carrer li vam dedicar un senzill homenatge per a mostra-li el nostre afecte i vam demanar a l'ajuntament el canvi de nom. En aquell moment ens van respondre que com que era viu això no podia ser. Avui crec, per tant, que és el moment de recuperar aquella vella proposta i demanar al consistori de Bétera que el nostre carrer passe a dir-se 'Carrer de Manolo Campos, Manolo el Morquero'. I si pot ser i no contravé cap regla a mi m'agradaria molt que a la placa es poguera afegir una definició senzilla però que va omplir de goig la seua vida i la de tots nosaltres: 'Alfabeguer'. L'alfabeguer major.

21

En honor de Toni Marzo

Acabe d'arribar de l'Ateneu. Avui ha estat una nit extraordinària. Antoni Marzo fa seixanta anys i tots els amics ens havíem conjurat per oferir-li una festa que fora la mostra del respecte i l'estima que li tenim. I l'hem feta i ha eixit rodona. Ens hem ajuntat una cinquantena llarga de persones que primer hem escoltat una xerrada del gran Joan C. Martin i després hem fet un tast de vi dirigit per ell mateix. Per a escoltar al Joan no cal tenir cap excusa però en aquesta ocasió ell, tan amable com sempre, ha acceptat ser la coartada de l'homenatge. Toni no se n'adonat de res fins que hem tret el gran pastís amb les seixanta espelmes. No s'ha enterat de res però podria. Perquè després del tast hem sopat i han aparegut el bon amic Gàlim i ni més ni menys que el nostre molt admirat Pep Gimeno Botifarra. Un concert diguem-ne privat era el regal que havíem decidit fer-li. I ha estat un concert inoblidable, absolutament perfecte.

Abans però m'havien encomanat que diguera unes paraules en honor de Toni, cosa que he fet amb molt de gust. Toni és una de les persones fonamentals de la meua vida i tot el que he dit em naixia del cor. Del meu i crec que del de tots els qui estàvem aquesta nit gaudint de la seua amistat a l'amistat.

He dit això: ‘Tots els grups humans tenen líders. Però hi ha moltes formes de ser líder. N’hi ha qui cerca anul·lar la gent que l’envolta per a ressaltar ell mateix i hi ha qui fa exactament el contrari: envola la gent que està al seu costat, la fa pujar, mentre ell es manté en un discret segon pla. Això, però, no dura per sempre. Aquesta classe de líders un dia o un altre reben el reconeixement sincer i entusiàstic de la seua gent. Perquè són autèntics, reals, humans. Perquè es fan estimar.

Avui molts ens hem juntat ací per a retre homenatge a Antoni Marzo en ocasió dels seus seixanta anys. Les meues paraules, per això, espere que siguen acceptades com la representació de les paraules que tots oferiríem a un gran amic, a una persona fonamental en les vides de molts de nosaltres.

El gran filòsof xinés Lao-tsu, considerat al pare del taoisme i contemporani de Confuci, va definir el lideratge més intel·ligent i constructiu dient que un gran líder és aquell que fa que la gent crega que són ells mateixos els qui han estat capaços de fer aquelles grans coses que la seua comunitat ha aconseguit. Lao-tsu ho va expressar això, que crec que defineix a la perfecció el paper que Toni ha jugat en Bétera, a través d’uns preciosos poemes, un llenguatge aquest, el de la poesia, que agrada molt a Toni i que ens va ensenyar i transmetre a molts de nosaltres.

Recorde haver llegit a sa casa Salvat Papasseit i Espriu en edicions clandestines, que acaronàvem amb mans àvides de saber. Llibres introbables avui en dia, que espere que ell conserve encara, edicions tan elementals en el seu acabat

material com glorioses en el seu impacte emocional. Poemes i poetes que ens arribaren de la seua mà, des de la seua biblioteca, com tantes i tantes coses.

Per a molts de nosaltres durant molts anys la casa de Toni al carrer de Sant Ferran va ser un paradís. Parle de les èpoques fosques del final del franquisme i d'aquella infame transició que vam haver de patir. Aquells anys ca Toni era el refugi, l'espai on quan passaves la porta sabies que podies viure un altre món, culte, honest, excel·lent de mires, generós, tan diferent de l'embrutida Bétera oficial.

Desmond Tutú ha fet famós el concepte d'Ubuntu, un concepte de la llengua xhosa que cada vegada reconeguem per la seua saviesa més gent arreu del món. Pel poble xhosa una persona té Ubuntu si sap que ell és perquè és ell en els altres. La nostra humanitat, així, no depèn només de nosaltres sinó que es projecta a través dels nostres altres. La humanitat no està en mi sinó que és consubstancial a la relació entre mi i els altres. Nosaltres ens creem per tant de forma col·lectiva i per això el millor de nosaltres no és el que diu 'jo sóc' sinó el que sap fer que molts diguem 'nosaltres som'.

I en aquest poble, en aquesta tribu petita però orgullosa que som nosaltres el millor de tots, el que al llarg de més anys ha sabut fer-nos dir 'som nosaltres' aquest és Antoni Marzo.

No cal que faça la llista de totes les seues activitats al llarg de tantes i tantes dècades. Les sabeu tots. Des de fer cartells contra el règim, que encara no entenc com no ens van pillar perquè els fèiem en paper d'imprimir i ell era

l'únic que tenia una impressora en tot Bétera, fins presidir aquesta magnífica obra col·lectiva que és l'Ateneu o participar d'aquest projecte esplendorós que és l'Aljama Toni ha gastat la seua vida completa en fer-nos molts millors a tots.

Des d'un rigor intel·lectual inesgotable, des d'una capacitat de treball imparable, des d'una bonhomia joiosa i des d'un esperit positiu que sempre ens ha estat una guia infal·lible per passar els pitjors moments.

Per això Toni és estimat per tots nosaltres. Per això estem ací. L'hem escoltat cantar al carrer de l'Om i al mateix temps ens ha explicat els secrets més amagats de l'*Ocimum Basilicum*, la nostra estimada alfàbega. L'hem vist escriure però també l'hem vist ballar, no ben bé amb la mateixa traça val a dir... L'hem vist il·lusionar-se en tot de projectes que sense la seua callada abnegació no haurien arribat mai a ser reals.

L'estiu passat, en un acte ací a l'Ateneu, vaig voler proclamar en públic i en veu alta que considere Antoni Marzo un dels meus mestres més importants. I avui, si m'ho permeteu, vull proclamar en nom de tots els que estem ací el nostre reconeixement, la nostra estima i el nostre agraïment perenne cap a ell.

Vos demane per tant un brindis a la seua salut. El meu amic Z. (Coscollar: ja sé que estàs molt intrigat pel bloc...) em va explicar una vegada una anècdota vaticana preciosa que em deixareu que use per a l'ocasió. Conten que un Papa va fer prop de cent anys i li van oferir un sopar com aquest. Bé, supose que seria més luxós però també menys sincer... I

el cardenal camarlenc a l'hora de fer el brindis es va voler lluir i va proclamar 'Santedat que siga per cent anys més'. A la qual cosa el papa va respondre amb un sarcàstic i divertit 'no posem límits a la divina providència'.

No posaré límits a la divina providència, per tant i em limitaré a demanar que per tant de temps com siga possible Toni ens segueixes acompanyant i seguisques ensenyant, ens seguisques regalant la teua amistat.

Salut i llibertat amic! Salut i llibertat per a tu i per a tots nosaltres!

Miscel·lània

22

Absurditats del topònim

Llarg passeig pel poble a boqueta nit. Anem per la part vella i explique a l'Assumpció algunes de les absurditats locals del topònim. Com ara el manteniment del carrer de la Corbella en ple franquisme. Durant la república es van batejar com a carrer de la Corbella i carrer del Martell dos carrers que més o manco tenien la forma del símbol comunista.

Pel que es veu però els franquistes no se'n van assabentar i van deixar el carrer de la Corbella convertit en 'calle Corbella' (com si fora alguna il·lustre personalitat). Com que el carrer martell només el van traduir allà que tenies el martell i la corbella ben vius, dècades després del 39.

La contrària és el carrer Angosta de las Eras. Hi havia un Carrer de l'Era i un Carrer Estret de l'Era, fàcils d'entendre. Quan van entrar a Bétera els franquistes l'un el van batejar amb el nom d'algú dels seus que no recorde ni vull recordar i en l'altre els va agafar la vessant poètica i se'ls va anar la mà traduint el Carrer Estret de l'Era per la Calle Angosta de las Eras. Podien haver dir *Estrecha* però van preferir *Angosta*.

El cas, però, és que acabat el franquisme no va haver manera de convèncer els veïns dels rotunds arguments sobre el significat del seu carrer. Se'ls va posar entre cella i cella que aquell Angosta de las Eras devia ser algú important si li havien dedicat un carrer.

I així s'ha quedat: carrer, en català, Angosta de las Eras, en espanyol. (Joan Manuel Pons m'explica que els carrers de la corbella i el martell existien des d'abans de la república. Segur que té raó perquè ell té més documentació que jo. La història que m'havien contat els vells de l'època republicana deu ser només una coincidència feliç).

23

Arròs rossejat

A casa dinem arròs rossejat. Es fa reusant el puxero, reusant els trossos de pilota i la cansalada i amb el seu caldo en comptes d'aigua. Un arròs d'allò més sostenible per a començar l'any i per no haver de cuinar massa.

Pugen ma tia Amparín i mon tio Paco i davant la sorpresa de la meua menuda acabem parlant de les teles d'abans, que mon pare diu que es trencaven cada setmana i dels telèfons de quan en despenjar-los apareixia Carmen a l'altra banda i li deies amb qui volies parlar.

Ma tia, que plorava quan sonava el telèfon, acaba reivindicant les pixades que em va haver d'aguantar quan jo era un xiquet, els bolquers moderns no existien -ma tia diu que els d'aleshores se n'eixien- i em gitaven a dormir amb ella.

El bon humor de la taula reposada i agradable del primer diumenge de l'any va allargant la vesprada fins que cau el sol i ens aponem a mirar el futbol...

24

Allò que esperes

Queden uns minuts per a les dues del migdia. A la Plaça del Sol. Els amics s'envisquen al voltant de la font, armats sempre de les seues càmeres de fotos, amatents al ritual. Ens saludem els uns i els altres, especialment aquells que no ens veiem cada dia -un bes, un colpet a l'esquena, sempre uns ulls oberts.

Les alfàbegues passen ja amb el ritme cansat, amb els cossieters poc disciplinats després de tota la volta. A la porta de l'església les espera el darrer pas, l'ombra reparadora. Les campanes repiquen amb excel·lència dalt el campanar, fortes però convençudes que aquest any tampoc no entrarem a hora en el temple. I malgrat tot repiquen i a mi m'agrada el seu so. La camisa de majoral, la florejada, m'acosta amb el seu disseny únic a la colla del 1992, als meus, que ens saludem amb discreció i un punt clar d'enyor. És un senyal poderós conforme passen els anys.

Mentrestant els majorals d'enguany baixen per la costera, carregats amb farcells i àdhuc amb sacs de confeti. Enguany l'han triat carabassa i diuen que han inventat una màquina que el garbella per a que estiga ben solt i vole alt. Passen per la vora somrient i quan no t'ho esperes una

pluja de paperets inunda el cel i tu rius content, ben pagat d'aquella escena. Aquest matí l'has esperat cada any tot l'any. I quan arriba és impossible amagar el somriure ample que t'inunda la cara de banda a banda...

25

Divendres Sant

La discussió típica de cada any sobre el dinar. Ma mare segueix les costums cristianes i dinem arròs al forn i llesquetes amb ous. Estricta penitència. I com cada any riem provocant-la amb tota mena de demandes de llonganissa, cansalada i tots els objectes prohibits. És una mena de costum anual, respectuosa amb les seues creences i alhora divertida.

El més curiós és que ningú no sabem explicar de manera exacta d'on ve aquesta costum cristiana (jueva?) que repetim generació rere generació. La meua germana explica que a cal Xavi han nascut aquest matí tres cabretes i ens embranquem a discutir si haver nascut en divendres sant significa alguna cosa. Ma mare argumenta que la tradició diu que tenen una gràcia. I anem fent...

Escric un correu a Josep Miquel Bausset, preguntant-li si té resposta als nostres dubtes i respon amb la seua proverbial amabilitat: 'Et preguntes sobre l'abstinència de carn. Bé, és un tema que ve de segles'.

I segueix: 'Es pensava que la carn "excitava" les passions carnals! i per això, en vista a la penitència quaresmal, els divendres es substituïa pel peix. Clar que treure la carn i fer

un gran àpat de peix, tampoc no té sentit!! El que hi ha a l'origen de la quaresma, és una frugalitat o austeritat en els àpats (que per altra banda es seguida pels qui volen fer règim) de cara a viure la conversió en el camí cap a la Pasqua. Però de res no serviria l'abstinència de carn, si això no ens predisposa a la fraternitat, a la solidaritat, a la compassió. El profeta Isaïes (58,5-7) descriu ben clarament el dejuni que vol Déu: “el dejuni que jo aprecie és aquest: deixa anar els qui has empresonat injustament, deslliga els qui tens sotmesos al jou, allibera els oprimits, fes a miques els jous de tota mena. Comparteix el teu pa amb els qui passen fam, acull a casa teva els pobres vagabunds, si algú no té roba, vesteix-lo, no els defugis, que són germans teus”.

26

Vuitava

La vuitava clou les festes. Aquest és un dia especial per la butlleta que tria al matí les noves obreres i per l'emoció continguda de la processó de la nit que acomiada les actuals. No sóc cap expert en la matèria però crec que és l'única processó que no remata el carrer Llarg, puja l'era i baixa a buscar el carrer València. Aquesta, en canvi, és una processó minúscula que s'arrapa als vells carrerons que envolten el castell, estrets i especials, on els colors i els sons prenen una altra dimensió.

Hi ha al capdavant la fantàstica colla de dolçainers local amb les seues solemnes músiques de processó i la Moixaranga, ressonant plena de dignitat, en el moment que entra la Marededéu al temple. Hi ha les no menys evocadores músiques de la banda, "sicilianes en aquest entorn" segons que opina l'Elvira i espatllades només quan maltoquen l'himne espanyol en el mateix moment que els dolçainers toquen la Moixaranga -però amb alguns músics de la banda de braços creuats ostensiblement i amb tan poca gana en la curta interpretació general que només fan uns pocs primers compassos que ofega el bombo ràpidament, aconseguint que em pregunte sempre perquè no obliden d'una vegada per totes aquesta absurda pràctica franquista.

Però sobretot hi ha les obreres i els majorals amb els lluminosos vestits de la festa, sorprenents amb la llum del capvespre, amb els mocadors brodats i les camises de flors, amb ciris immensos encaixonant-se dins l'estretor dels carrers mentre el sol va amagant-se i les llums de la nit s'insinuen mentre les campanes toquen i repiquen de forma tan insistent com impressionant.

I encara les andes, amb Sant Roc i el gosset (si va dalt l'anda serà sant!) i la marededéu gitada que tot just si hi cap.

Tot acaba després, seguint el ritual. Acompanyem a sa casa la primera obrera fadrina, la primera casada, la segona fadrina i la segona casada i les acomiadem a la porta, amb els pares cofois intentant controlar les emocions, amb els ciris a terra fent un passeig lluminós de plors i emocions que els locals difícilment dissimulem, ens caiguen com ens caiguen les unes i els altres. Hi ha els aplaudiments i visques dels veïns, les músiques de comiat i de sobte els gràcils gallardets blavets i les pintures del terra comencen a ser passat un any més.

Quan ha acabat tot, abans de tornar cap a casa, he fregat les meues mans amb les alfàbegues del carrer, com mana la tradició. És un darrer glop, profund i espès, d'aroma vegetal per a fer front al nou any.

27

Sopar amb llamps

Sopem els amics al camp, a casa de Rosa i Vicent. Una taula magnífica farcida de coques, llonganisses, botifarres i carn amb tomata. Els xiquets remullant-se a la piscina i els grans xerrant hores i hores.

De sobte mou a ploure i hem de córrer a amagar taules i cadires. Seiem al porxo i apaguem les llums per a veure els llamps. Pep compta quants segons passen entre el llamp i el tro i calcula amb Toni els quilòmetres de distància.

Un llamp cau molt a prop i el tro eixorda. Discutim si obrir o si tancar, si deixar espai per a circule la possible càrrega elèctrica. Algú recorda que aquesta classe de tronades eren típiques de la Pastoreta, a primers de setembre...

Mentrestant Llorenç no para de regalar-nos, amb uns acudits que ens treuen els queixals de la boca i que va enganxant l'un rere l'altre.

I ixen a taula les orelletes i els pastissos. I la beguda de tota classe i marca. Mentre segueixen caient trons i nosaltres especulem sobre els ocells que hi ha amagats als arbres. Diuen que el falciot dorm mentre vola, costa d'imaginar-ho. Com es pot dormir i volar al mateix temps?

I en això que Conxa diu que fem el favor de no xerrar-ho després tot al bloc i Pep proposa festes per a dates assenyalades i celebracions.

I va passant la nit. Simplement magnífica.

28

Pirotècnia erràtica

Arran la discussió sobre la transposició que hauria de fer el govern espanyol de la directiva europea sobre el foc m'avisen del nom tècnic que rep això que fem a casa, és a dir la cordà, la coetà o la coetà del gos.

En diuen 'pirotècnia erràtica'. El nom és tècnic però em sembla poèticament emocionant. Això vol dir que jo sóc un 'pirotècnic erràtic' o en faig cada any i sincerament trobe que la definició és bonica de veritat.

29

Al bou

Baixem al bou embolat després de sopar. A mi no m'han agradat mai massa els bous però els amics havien anat amb els xiquets i anem a replegar-los.

M'he estat una hora ben bona a la boca del carrer Morvedre, amb el bou a davant i sense fer res. Diuen els que entenen que són bous sabuts, que ja els han embolat abans i saben que el millor que poden fer és quedar-se quiets. El d'anit ho feia. No es movia ni un pam, en una rajoleta es va passar tota la nit. Avorrit. Mortalment avorrit.

Quan em pose al llit, i ja era matinada ben entrada, escolte la carcassa que anuncia que canvien de bou i pense en com de lent es deu haver fet el pas de les hores allà a l'Albereda. La gent s'ho pren amb calma, xerra o malparla. I francament: què voleu que facen si el bou no es mou?

30

14 d'abril

Vaig al matí a la constitució del Consell de Participació del Memorial Democràtic, del qual m'han convidat a formar part. És evident que la convocatòria en 14 d'abril no és anecdòtica ni casual. Parla un home gran, membre de la lleva del biberó i recorda com van haver d'enterrar els seus companys, mort ja Franco, en caixes de cartró. Han hagut de passar trenta anys per a poder començar a parlar i encara. Algú recorda que més que parlar de memòria històrica hauríem de parlar d'antifranquisme. És veritat. Aquesta és la memòria que ens van voler robar.

En arribar a la redacció regire els calaixos buscant un tresor xicotet que guarde des de fa anys. És un conjunt de fitxes de represaliats del poble. Les vaig robar la nit abans de les primeres eleccions municipals. Les vam trobar per sorpresa una colla de joves en entrar a una habitació de l'ajuntament on sembla que no havíem d'haver entrat.

La visió feria: apilades sobre taules hi havia les fitxes polítiques de tots i cadascun dels veïns majors d'edat, sense excepció. Amb la indicació expressa de si eren enemics del règim o no. I si ho eren s'afegia al darrere de la fitxa on havien estat el 14 d'abril del 31 i el 17 de juliol del 36.

La visió d'aquell testimoni directe del significat del franquisme ens va trasbalsar però també emocionar. No sabíem què fer. La gran majoria dels opositors eren de la CNT (Bétera era un poble de gran tradició trentista) així que vam optar per rescatar algunes fitxes d'opositors però que no foren de la CNT. En vam robar unes quantes i vam decidir (innocents!) que tornariem a per les altres quan el nou alcalde democràtic prengués possessió. Ho vam fer però les fitxes ja havien desaparegut i l'habitació restava neta.

Per sort, però, guarde encara un grapat de fitxes que són una prova i un testimoni inesborrable de la brutalitat dels franquistes, però també i sobretot de la dignitat dels qui s'hi van resistir. Dels fitxats.

31

Una senyera

Retrobe una vella orla de la Junta de Montes del poble. Mon tio Federico la tenia posada en casa i data de la inauguració de les escoles noves, l'any 1969. Per als que no són del poble aclariré que la Junta de Montes és una institució molt particular de Bétera on hi ha agrupades les famílies més tradicionals. No ha estat mai, doncs, gens sospitosa de radical, esquerranosa o coses així.

Doncs bé, l'any 1969 l'orla de la Junta porta quatre banderes valencianes en els cantons. Sense blau, per suposat.

Són banderes rectangulars i no escuts amb forma de romb o cap altra. Representen “la valenciana” que en deien aleshores de la quatribarrada, abans que la drete en fes d'això una manipulació obscena.

Hi ha qui dirà que no val per a res això i que avui ja no hi ha res a fer, que només cal que ens resignem. Discrepe. Aquest és un testimoni més de com s'ha fabricat la realitat i, per tant, una eina més per a ajudar a fabricar una altra realitat o a recuperar la que mai hauríem d'haver perdut.

Com a mínim aquesta orla documenta i qüestiona de ple que a Bétera l'actual bandera oficial de la Comunitat Valenciana siga "la nostra de tota la vida". Mentida. Hi havia proves que ho demostraven ja abans -començant pels records: la meua falla, per exemple, mai no va usar banderes amb el blau fins que va esclatar la "batalla de València.

Però aquesta orla demostra fins a quin punt les quatre barres eren assumides amb normalitat pel conjunt de la població i no només pels joves inquiets i polititzats. Al 1969, abans que l'anti-catalanisme es convertira de forma artificial en l'instrument de combat de la dreta feixista.

32

La pilota de Ribes

Quan Bétera tenia trinquet, Ribes, un home ja gran, era una persona que sempre te la trobaves allí, una persona que estimava de veritat la pilota i tot el que l'envoltava. He dit “quan Bétera tenia trinquet” perquè el meu poble el va deixar perdre de forma miserable, empès per l'especulació urbanística que l'ha desfet de dalt a baix.

Precisament quan quedaven pocs mesos per tal que el tiraren a terra l'ajuntament em va demanar que fera jo el discurs inaugural de les festes, un discurs en el qual vaig reclamar, sense cap resultat aparent, que s'aturara eixa bogeria que està convertint Bétera en un poble sense personalitat ni sentit. I una de les coses que vaig dir és que no teníem vergonya de deixar caure el vell trinquet que tant havia significat per a nosaltres.

Han passat un grapat d'anys des d'aleshores, crec que això era al 2001, però Ribes ha vingut ara a casa i m'ha portat un regal que no esperava i que m'ha emocionat fins a les ungles. M'ha dut una preciosa pilota de baqueta on ell ha escrit a mà en lletra blanca “D.Visente” i “Valencia”. Encara recordava aquell discurs, diu.

L'he posat entre els meus llibres favorits i allà es quedarà sempre. Com un dels regals més impressionants que ningú m'haja fet mai.

33

Penitència

Ma mare prepara arròs al forn, “perquè és divendres sant”. A la cuina la meua major, la meua cosina Mara i jo assistim a la cerimònia, que la fa tot seguint les receptes de la meua àvia Rita. Però ma mare no es veu amb cor de passar la cassola del foc al forn així que m’oferisc a fer-ho jo.

Quan l’agafe me n’adone sorprès que part del brou va caient a terra.

No em dóna temps a pensar però em quede perplex davant la meua aparent manca d’estabilitat. Ma mare és a punt de cridar i Mara riu. Quan diposite finalment la cassola al forn, la magnitud del drama se’ns presenta completa: té una bada i és per això que el brou s’escapa pels forats -a una velocitat espectacular, per cert, que amenaça amb deixar-nos sense dinar.

De sobte quan tots quatre som conscients, a la vista que el nivell de líquid al recipient ja baixa clarament, tots són crits i presses fins que rescatem, encara no sé com, una part de la menja just abans que la cassola, una cassola magnífica, vella de pedra ancestral, rebente del tot i quede la base per un costat i l’arc per l’altre.

Quan recuperem l'alè a mi em toca passar la fregona per un terra rentat amb brou del millor.

I pense que és divendres sant, que ma mare té una paciència infinita i és una bona persona com poques, així que l'incident ha de ser una penitència per alguna cosa que he fet jo...

34

El Verro

Comence les vacances pujant a la Font del Verro, ben endins de la Calderona. Feia anys que no hi anava i ha estat realment agradable escoltar el silenci d'una de les valls més solitàries de la serra.

Encara hi ha restes dels vells masos, tots abandonats o sense gent, i el camí fa voltes i més voltes on només veus de tant en tant algú que passa a peu i algun que altre cotxe -fa temps que han prohibit el pas de les molestes motos i quads.

D'aigua en queda poca, o n'ix poca per a ser més concret però allà baix la potència dels pics esborrona. I com que roinejava lleugerament, un cel enrogit aportava encara més bellesa a un paratge ja de per si impactant.

Estudis

35

Aproximació a la història de Bétera¹

Els pobles prevalencians

En fer servir l'expressió 'pobles prevalencians' estem referint-nos a aquells que habitaren les nostres terres abans de l'arribada a elles de Jaume I i els seus colonitzadors de qui tots som descendents.

Concretament en el cas de Bétera són tres els pobles que habitaren el nostre terme municipal abans del 1237 a.d.c.:

---

¹ Aquest text el vaig escriure a finals dels anys setanta del segle passat i es va publicar per primer vegada en el llibret de festes corresponent a l'any 1982. El llibre, en una versió prou més ample que he perdut del tot, havia guanyat un premi d'assaig local. Vist amb la perspectiva de les quatre dècades que han passat és evident que hi ha aspectes que no s'aguanten i que les investigacions posteriors han alterat –sobretot avui sabem perfectament el gran paper fundador del poble que els ibers van tenir i que aquest text no reflecteix. Malgrat això el disseny dels períodes històrics i la concepció de la geografia com l'element definitori de la història de Bétera continue pensant que tenen tot el sentit.

els ibers, els romans i els àrabs. Són els ibers els que ens donen la primera notícia exacta i fidedigna de poblament humà a Bétera. D'aquest primer poblament (situat geogràficament en l'anomenat 'Tos Pelat'), diverses campanyes arqueològiques han posat al descobert la seua estructura, al temps que han recollit diverses mostres de ceràmica. La civilització ibera, que empren en el segle V a.d.c. i remata en el segle I d.d.c., té, en aparença, una difícil existència, constantment abocada a conflictes guerrers; i és en això que hem de buscar el motiu de que els seus poblats. -també el del 'Tos Pelat'- foren emmurallats.

Precisament parla de guerres una notícia, que algú divulgà fa temps, que situava Bétera com a escenari de la batalla en la qual el dirigent cartaginès Amílcar Barca mor a mans d'una tribu ibera de nom 'Beterons' (en realitat 'Veterons'). Però no podem considerar com a real aquesta notícia per dues raons: primer per la inexistència de confirmació de la hipòtesi per part dels historiadors de qualsevol època, i després --tenint en compte que l'únic argument seria el del paral·lelisme toponímic entre la tribu ibera i el nostre poble --perquè Bétera, presumiblement, és un topònim d'origen romà i per tant no pot establir-se cap paral·lelisme nominal entre la tribu ibera i un poble que no adquirirà el seu nom fins dos-cents anys després.

Ho deia abans: el topònim, el nom, de Bétera és ben probablement d'origen romà i, en la pràctica, l'única reminiscència, junt a les ceràmiques de la Llobatera i la Séquia del Diable, que ens queda d'aquells temps. Són els romans els 'fundadors' de l'actual poble, en tant que lloc geogràfic; ben poca cosa més podem saber d'ells.

Simplement que devien ser llicenciats de les guerres contra Viriat els que s'instal·laren en les nostres terres.

Però tornem endarrere: molt anterior a aquesta època hi ha un altra notícia, per desgràcia de molt difícil confirmació, que ens parla d'una espasa de bronze de 48 cm. de llarg que es conserva al Museu Arqueològic de Madrid, datada com a proto-etrusca del segle VII a.d.c. i que s'hauria trobat a Bétera.

Cas que es poguera confirmar que l'espasa en qüestió arribà en aquell segle als nostres territoris representaria -a més d'una de les mostres més antigues de la relació entre les penínsules Ibèrica i Itàlica- la demostració de l'existència d'un poblament humà anterior a l'iber en les nostres terres. Per desgràcia (ja ho he dit abans) no estem en condicions de determinar l'època en que l'espasa arribà a Bétera.

Fent un bot en el temps -i reprenent el fil- el tercer poble que apareix en escena és el poble àrab, i si abans hem dit que -amb bastant probabilitat- els inventors del topònim foren els romans, ara hem de dir que -amb tota probabilitat- els inventors de l'espai físic de Bétera són els àrabs. I també, com en el cas de tots els demás pobles prevalencians ben poques coses més sabem de la Bétera dels àrabs. Els estudis de Pierre Guichard i André Bazzana respecte a l'alqueria de Bufilla ens donen un panorama bastant esclaridor de la vida en la mateixa, però per desgràcia encara no hi ha estudis semblants a nivell de Bétera-poble.

A pesar d'això l'evidència és incontestable: carrers tortuosos, estrets, atapeïment urbà, el castell... fins i tot no seria gens estrany que l'església de baix estiguera edificada sobre una antiga mesquita musulmana i que als àrabs deguérem els primers cultius organitzats de que es té notícia a Bétera.

El poble àrab, que arriba a la nostra península al voltant de l'any 700, no l'abandonarà fins l'any 1609 amb l'expulsió, decretada per Felip III, dels moriscos. Però abans (en Bétera l'any 1237) un episodi haurà fet canviar totalment el panorama social: la conquesta cristiana.

I l'haurà fet canviar perquè la conquesta converteix les nostres terres -Regne de València a partir d'aleshores- en un territori en el qual, a poc a poc, van a conviure dos pobles (l'àrab i el cristià) i van a fer-ho d'una manera separada. De fet en els anys immediatament posteriors a la conquesta la població àrab es manté intacta i són pocs els pobladors cristians que s'hi instal·len; els intents per part del poble baix cristià d'expulsar als àrabs -moriscos més tard- no acabaran de tindre èxit, i això per l'oposició dels senyors feudals als qui convenia la ma d'obra barata que representaven els moriscos.

A canvi aquesta actitud motivarà una estranya, i conjuntural, ho veurem en el seu moment, aliança entre aristocràcia i poble àrab que determinarà l'actitud que Bétera prendrà en totes les vicissituds polítiques i socials de l'època. Però millor anem per parts.

De la Conquesta a l'expulsió dels moriscos: la difícil convivència.

Un dia del mes d'Abril del 1237 (probablement el dia 13) el rei Jaume I 'El Conqueridor' -Jaume el de Barcelona com era conegut pels àrabs- entra i pren possessió, segons relata el 'Llibre dels Feyts' de Bétera i Bufilla, en aquella època alqueries independents l'una de l'altra.

Immediatament les 'forces d'ocupació' cristianes organitzen el poder segons els seus interessos i així el 8 de juliol del 1237 s'estableix, tal i com consta al 'Llibre del Repartiment' la donació del nostre poble a Fra Llop Martí, comanador d'Alcanyís i membre de l'orde de Calatrava. Però no serà l'orde de Calatrava la que regisca efectivament la població i l'encomanda de Bétera sinó que, des de ben prompte una família noble -- la dels Boïl -- s'interessarà per Bétera i no deixarà passar cap oportunitat per anar incrementant el seu poder en la mateixa fins que l'aconseguiran efectivament i total l'any 1426.

A pesar d'açò dos episodis importants de la nostra història tindran lloc en els anys de domini de l'orde de Calatrava; l'un, (30 de Desembre del 1347), la batalla de Bétera, entre les tropes del rei i les tropes insubordinades de la noblesa ('La Uniói), que cal atribuir més a factors geogràfics respecte a València que no a situacions locals -- no tindrà cap més repercussió directa en Bétera que l'orde, dictada pel rei una volta que havia guanyat definitivament la guerra, de destrucció i impossibilitat de reconstrucció del castell, (ordre dictada en represàlia per la derrota de l'exèrcit reial en la Batalla de Bétera), que evidentment no fou complida.

El segon fet a que aludiem abans tingué una importància major per quant pogué accelerar el procés de pas de la jurisdicció senyorial de mans de l'orde de Calatrava a mans dels Boïl; m'estic referint a les pestes negres que assolaren el Mediterrani entre 1348 i 1385. Aquestes pestes causaren una gran mortalitat i precisament al final de l'última es produeix la cessió temporal de la vila a mans dels Boïl, -els quals abans ja havien aconseguit que el rei Joan I els cedira els drets reials sobre Bétera (el 12 de Desembre del 1292)- i que definitivament (a canvi, segons diu l'acta notarial de cessió, d'un cànon de 25 florins d'or anuals) aconseguiran l'any 1426. Una altra conseqüència important de la pesta serà la desaparició per abandó de l'alqueria musulmana de Bufilla.

Era Bétera un senyoriu dels que s'han vingut en nomenar 'mixtes', els quals eren els més nombrosos i característics i aquells en que la potestat dels senyors assolía la seua plenitud. També eren els més productius, ja que, a més de les multes i penes de Cambra, percebien rendes en diner i fruits i posseïen les terres de pasturatge, mentre que cedien en règim emfitèutic les de treball.

En el cas concret de Bétera els drets del senyor eren els de loació, luïsmo i fadiga de les transmissions verificades entrevius, del domini útil de qualsevol finca rústica o urbana. També tenien el dret de cobrar prestacions personals i reals als veïns de la població i el domini i aprofitament dels monts, pasturatges i llenya.

La Conquesta havia creat una perillosa situació en molts pobles per quant no foren expulsats dels seus territoris els súbdits àrabs anteriors a la mateixa, ocasionant això una

llarga sèrie de conflictes entre el 'poble baix cristià' (procedent el de Bétera, en seua major part, del Principat de Catalunya) i els moriscos que, ja ho hem dit abans, trobaran el seu aliat en l'alta aristocràcia.

Aquests conflictes no seran resolts fins l'expulsió dels moriscos l'any 1609. Però si bé el problema estava present des dels temps de la conquesta és en el segle XVI quan arriba a la seua expressió més violenta. I així la rebel·lió popular coneguda amb el nom de 'la Germania' farà bandera de la lluita contra els moriscos i en Juny del 1521 atacarà Bétera obligant al bateig. La situació s'anà fent tensa per moments i en Març del 1536, i davant l'evidència de que l'aristocràcia -única classe que estava interessada en la permanència dels moriscos a les nostres terres- començava a pensar en la seua expulsió com a única manera d'arreglar la situació, esclaten diverses rebel·lions morisques, entre les quals una a Benaguasil, de la que participen els moros de Bétera.

La rebel·lió es sufocada el dia 17 i els moriscos que participaren en ella obligats a embarcar-se cap a l'Àfrica, el mateix camí que seguiran tots els seus compatriotes l'any 1609.

Poques lleis tan inhumanes s'hauran promulgat com aquella que obligà a tots els habitants moriscos de la península a embarcar-se cap a l'Àfrica. Poques lleis també amb unes conseqüències econòmiques tan importants: es calcula que unes 117.500 persones hagueren d'abandonar per la força el Regne de València a conseqüència d'aquella orde. Els 700 moriscos de Bétera s'embarcaren entre el dia 5 i el dia 7 d'Octubre en el port del Grau de València; Bétera passà de la nit al matí de tindre 1050 habitants a tindre'n

350. Tant per la quantitat de camps que es quedaren sense ningú que els treballara, com les conseqüències demografia els l'expulsió foren gravíssims. Bétera tardarà segle i mig en recuperar la població anterior a 1609.

De l'expulsió dels moriscos a l'abolició del règim senyorial: la lenta recuperació

Aprofitant-se de l'expulsió dels moriscos la repoblació tingué un marcat caracter senyorial. La 'Carta Pobla' donada als nous pobladors per Da. Elena Boil i Sorells, baronessa aleshores de Bétera estipula pesades condicions com, per exemple, el pagament de 40 sous per fanecada d'horta, l'obligatorietat de comprar en la tenda senyorial o el pagament de delmes pel ramat. S'entén perfectament que, en aquestes condicions, la recuperació anava a ser difícil i així practicament fins als finals del segle XIX Bétera es manté estancada, amb una població que s'eleva molt lentament i amb una economia agrícola (basada en el forment, la civada, les garroferes i les oliveres) que no efectuarà progressos importants, éssent de destacar la gran quantitat de gent que es dedica a recollir i trenar espart.

Elvira Navarro veu en això una conseqüència de la duresa del règim senyorial de l'època. I evidentment aquesta duresa generarà protestes dels camperols, protestes que desembocaran l'any 1707 en l'anomenada 'Guerra de Successió', la qual, a més del seu caràcter de guerra internacional prendrà ací un fort component de guerra social.

La guerra té lloc quan, mort sense descendència el rei Carles II, dos candidats es disputaran el tron: Felip de Borbó (de la banda del qual es posarà la Corona de Castella) i Carles D'Àustria (de la banda del qual ens posaren la Confederació Catalana-Aragonesa). Dins del propi Regne de València l'aristocràcia donarà el seu suport al rei borbó i el poble es posarà de la banda del d'Àustria qui havia promès l'exempció dels tributs senyorials als llauradors cas de que guanyara. Els partidaris del rei borbó seran coneguts com a 'Botiflers' i els llauradors partidaris del d'Àustria s'anomenaran Maulets.

Bétera. com pràcticament tota la zona litoral del País València, es posarà de la banda dels maulets i per això tindrà que partir l'any 1707 un atac ordenat pel Comte de las Torres, dirigent de l'exèrcit de Felip V. El remat de la guerra amb la victòria del rei castellà representarà l'abolició del Regne de València i dels seus furs i també l'abolició de l'oficialitat del nostre idioma així com el sotmetiment forçós dels llauradors a les exigències dels senyors feudals.

Rematada la guerra de Successió el període d'estancament a que al·ludim abans continua i són les xifres demogràfiques el millor índex per a corroborar la meua afirmació: entre 1787 i 1900 la població tot just augmenta en 130 habitants (front, per exemple, als 4000 habitants en que augmenta al llarg dels 40 primers anys del segle XX).

Dos grans viatgers de l'època (Antoni-Josep Cavanilles l'any 1795 i P. Madoz el 1846) faran una descripció minuciosa de la vida en la Bétera d'aquells anys; de la seua lectura es desprèn què poc que canviaren les coses en cinquanta anys: hi ha paràgrafs sencers que sembla que estiguen

calcats l'un de l'altre. Així tant Cavanilles com Madoz critiquen el que tanta gent es veja obligada a trenar l'espart com a forma de subsistència; Cavanilles diu: 'la gran part dels elements d'aquest poble s'ocupen en fer cordill [i] no hi ha cap dubte de que l'espart és un recurs d'utilitat coneguda i certa, però molt inferior a la que donaria l'agricultura si es treballaren els espais incultes'. Madoz remata la diatriba afegint 'hi ha aproximadament una tercera part [de terreny] sense conrear i de mont que produeix molt bon espart, l'elaboració del qual distrau a molts veïns apartant-los de l'agricultura i ocasionant un important perjuí per a l'economia del poble'.

Ja hem dit repetides voltes com hi ha que veure en açò una conseqüència de la duresa del règim senyorial, que farà que molta gent preferisca viure a base de recollir l'espart abans que treballant unes terres, una part substancial del benefici de les quals, haurà de donar al senyor. Els dos autors en parlar de la riquesa agrícola de Bétera relaten l'existència de dues hortes, una de nom 'la superior' i una altra de nom 'la inferior', de la mida de les quals Cavanilles fa una estimació de 1360 fanecades i en les quals es cultivava principalment forment i dacsà. En allò que respecta al secà, i segons Cavanilles, els principals cultius eren la vinya, les oliveres i les garroferes. Madoz parlarà també de moreres i figueres. El recompte de Madoz, molt més complet que el de Cavanilles para atenció també a l'escassa indústria de l'època, i constata l'existència (a banda de l'agrícola i del trenat de l'espart) en 1846 de quatre teixidors de llenç comú, els quals servien per cobrir les necessitats de la població. Finalment assenyala que el comerç consisteix simplement en l'exportació d'alguns dels

articles esmentats i que hi ha 8 corrals de ramat i 30 eres de trillar.

A banda dels aspectes econòmics de la vida de Bétera, el relat de Madoz, també té en compte els aspectes socials, més exactament els de serveis, i gràcies a ell podem saber que en la Bétera d'aquells anys hi havia 'casa d'ajuntament, presó pública, lloc per a l'almodí, una escola de xiquets a la qual n'assisteixen 60 i una de xiquetes a la que n'assisteixen 80'. Diverses obres s'havien vingut realitzant durant el segle XVIII en possessions senyorials i així la reforma de l'església, la construcció de l'ermita o el trasllat del cementeri al lloc que ocupa actualment. La funcionalitat d'aquestes obres afectarà exclusivament als senyors (en aquella època ja els Marquesos de Dos-Aigües, possiblement degut a un matrimoni amb els Boïl) i contrasta amb les que es realitzaran a finals del segle XIX, quan desapareixerà el règim senyorial, les quals tenen una incidència molt més major sobre el conjunt de la població. El millor exemple d'aquestes obres de finals del segle XIX el tenim en l'escorxador públic inaugurat el 1882 i que era obra de l'arquitecte J.M. Belda.

Però, també durant aquests anys d'estancament, les distintes guerres que tenen lloc trobaran el seu episodi local –no oblidem la importància de la situació estratègica de Bétera al NW de València.

El dia 1 d'Octubre del 1811, en plena guerra del francès, el mariscal Suchet, dirigent de l'exèrcit napoleònic atacarà les nostres tropes prop de Bétera, obligant-les a retrocedir a l'altra banda del riu Túria on són derrotades. I l'any 1837 el dirigent carlí Ramón Cabrera entrarà a Bétera comandant

unes partides carlines. Mes partides carlines tornaran a entrar l'any 1874.

El final d'aquesta època vé marcat per dos esdeveniments importantíssims: d'una banda l'abolició del règim feudal i d'altra el boom de la vinya i del taronger. Seran eixes dos les claus per a entendre el procés que va fins al 1940 i del que parlarem a continuació.

1880 - 1940. Els anys de la gran transformació

El segle XIX representarà, en el camp, un procés de transformació de les estructures feudals en estructures de producció clarament capitalistes; l'expressió màxima i delimitadora d'aquest procés la trobem en els famosos 'Decrets de Desamortització' pels quals es transferien les grans propietats de l'església i dels senyors feudals al millor postor que, en el cas que no ho era el mateix senyor, sempre era la incipient burgesia ciutadana.

Però aquests decrets, iniciats pel famós de Mendizabal de l'any 1835, tindran una aplicació tardana en Bétera ja que no serà fins l'any 1878 que D, Vicent Dasí Lluesma (Marqués de Dos-Aigües i senyor, per tant, de la població) vendrà els drets inherents al senyoriu territorial i als terrenys sense cultiu als 73 llauradors que formaran a partir d'aquell moment una 'Junta de Monts i Senyoriu territorial de Bétera' a través de la qual -d'alguna manera- continua viu el sistema feudal.

De la venda del senyoriu s'exceptuava la masia d'En Conill i es reservava el marqués el dret de tindre i pastar tants caps

de ramat com aquells que es permeteren els veïns del poble.

Possiblement en la negativa de vendre els drets a l'ajuntament i en la decisió de fer-ho als 73 llauradors hi ha, implícita una voluntat de control dels mateixos per part del Marquesat; no endebades no foren les lleis sinó la pressió social i la desaparició de la majoria dels senyorijs allò que obliga a la venda també del de Bétera.

A partir del moment de la venda, i a pesar de la frase "i senyoriu territorial" que ostenta la Junta de Monts, els veïns de Bétera passaren a dependre de la jurisdicció ordinària.

Junt a aquest factor dinamitzador de la nostra economia que representa la desamortització hi ha un altre que no cal perdre de vista: la substitució dels cultius tradicionals amb la irrupció, fortíssima, del taronger i la vinya. Culpable d'aquesta situació és, en gran mesura, la burgesia valenciana que no sap acceptar el repte de la industrialització i es llança al camp de les finances reinvertint capital principalment en la creació d'horts de taronger.

La vinya, per la seua banda, coneixerà una època de gran expansió entre els anys 1880 i 1890 quan una malaltia de les vinyes franceses (la "fil·loxera") dispararà l'exportació. Mentrestant la 'pebrina' havia acabat amb el cultiu de moreres. L'augment dels horts de taronger serà constant a partir d'aquells anys i sols es veurà paralitzat per les crisis dels anys 1914 - 1920 i 1940 - 1950.

Convertida Bétera (gràcies a la conjunció dels factors que apuntàvem abans i també gràcies a l'aparició dels fertilitzants i als inicis del procés exportador -del qual és símbol i punt màxim de referència l'arribada del *trenet* l'any 1881) en una població dinàmica amb una economia ascendent era lògic que augmentara la població i és això el que va passar. Lentament però segurament la població va augmentant i passa dels 2059 h. de l'any 1875 als 6700 h. de l'any 1940. El procés registra algun daltabaix (2610 h. en 1877 contra 2497 h. en 1887) però a pesar d'això l'augment es manté constant.

I la seguretat econòmica que es manifesta en l'increment de població es reflexa també en l'inici d'una sèrie de construccions que representen -obres en l'ermita i el panteó en 1884 o col.locació del rellotge del castell en 1897- un senyal evident de prosperitat.

Mentrestant les monges havien ocupat el castell -cedit pel Marqués- establint en ell el primer col·legi privat de Bétera i es produïa en la 'Caseta blanca' del Mas d'Aguirre la mort d'un dels més grans poetes valencians de la renaixença, Vicent W. Querol.

El canvi de segle suposa la continuació de la fase expansiva de la nostra agricultura iniciada a finals del XIX, fase expansiva que troba en la crisi d'exportació de taronja que s'obre entre l'any 1914 i el 1919 un fre que es veurà compensant en la dècada dels 20, dècada que constituirà una 'edat d'or' per a les nostres exportacions.

Les pèrdues d'aquesta fase depressiva de que parlem (cas de que s'haguera seguit la tendència secular) es poden calcular en 250.000 Qm. de taronja d'exportació l'any 1914,

xifra que anirà augmentant i es convertirà en 4.050.000 Qm. l'any 18, que constitueix el punt de màxima inflexió. Després d'aquest any diverses mesures favorables a les nostres exportacions dictades per distints governs europeus alleujaran la crisi durant la dècada de 1920.

A pesar dels problemes, la població de Bétera seguia augmentant i Bétera passa de tindre 2855 h. l'any 1900 a tindre'n 4415 h. l'any 30.

Les enciclopèdies de l'època atribueixen a Bétera cultius -a banda de 10.000 fanecades de regadiu dedicades, majoritàriament, a taronger- de cereals, garrofes, vinya, oli i espart. Es de destacar també que a finals de la dècada dels vint funcionaven a Bétera fabriquetes de calç, algeps, rajoles, etc... que ocupaven a uns 16 obrers.

Els inicis de la dècada dels anys trenta constituirà un període de crisi econòmica mundial que, malgrat tot, serà prou ben aguantat en Bétera. I és fàcil pensar que les transformacions agrícoles de la dècada anterior tenen molt a veure en açò.

La dècada dels trenta serà també una època de gran conflictivitat social (abolició de la monarquia, república, guerra...) i en ella el moviment més important és, sense dubte, l'anarquista, dos esclats del qual delimiten el període: la insurrecció de Gener del 33 i les col·lectivitzacions de 1936- 39.

La inoperància del govern de la República, en resoldre l'anomenada 'Qüestió agrària' però, més que això, el cisma intern a la CNT, dels *trentistes* determinarà una insurrecció

en Gener del 1933 (l'episodi més important de la qual és el de Casas-Viejas) en la qual participen també els militants anarquistes de Bétera.

Aquests a les 4 del matí del dia 10 tallaren les comunicacions amb l'exterior tallant els cables del telèfon i del telègraf i volant amb explosius un dels pontets de la Providència per on havia de passar el *trenet* que prèviament havia estat tirotejat. A continuació, i després de segrestar l'alcalde, rodejaren la caserna de la Guàrdia Civil la qual tirotejaren durant unes hores, exactament el temps que tardaren en arribar reforços governamentals des de València que, amb l'ajuda del somatent local, reduïren i detingueren als militants més actius: 13 persones foren detingudes aquell dia i 13 més en dies posteriors.

Una volta guanyades les eleccions l'any 36 pel Front Popular i decretada l'amnistia, els militants anarquistes tornaran al poble just a hora d'unir-se al procés col·lectivitzador que es porta a terme, impulsat per la CNT, en Bétera els anys de la Guerra. Segons F. Mintz un 42% de la població (1.200 h.) participarà de les col·lectivitzacions; entre altres propietats particulars Mas d'En Conill passa a ser explotat pels llauradors units en la col·lectivitat.

Semblava que les coses anaven a funcionar bé. però mentrestant el General Franco s'havia insubordinat contra el govern, legal, de la República i a poc a poc la guerra anava acostant-se a Bétera. I amb ella el President Azaña -que residí en la 'Pobleta' durant un temps- i els ministres Miaja i Prieto que residiren temporades en el nostre poble. El 30 de Març del 1939 les tropes sublevades de Franco entraven en Bétera i amb la seua arribada s'obria un

període (anys 40 i 50) en que s'anaven a sumar un perillós estancament econòmic i la difícil vida sota la dictadura.

1940 - 1980: la difícil postguerra

Després de les transformacions econòmiques de dècades anteriors, la dècada dels quaranta i en menor grau la dels cinquanta, representa un període d'estancament econòmic. Són diversos els factors que contribueixen a crear aquesta situació: d'una banda factors naturals (riuades, sequeres, gelades...) que afectaran d'una manera important l'agricultura, d'altra la situació mundial que viu la II Gran Guerra així un període galopant de crisi i finalment la pròpia situació d'autarquia econòmica en que pretén moure's el règim franquista. L'agricultura (de la qual cal consignar que a partir dels 50 té una certa recuperació) té en els horts de taronger el seu pilar bàsic i de fet l'extensió dels mateixos va augmentant conforme passen els anys (883 hes. en 1940; 1,424 en 1955; 1681 en 1960 i 3.174 en 1970). Pot observar-se com és la dècada dels 60 la gran època d'expansió de la taronja, però abans de parlar d'ella mirarem la situació econòmica de Bétera a finals dels 50.

L'agricultura -deixant a banda els tarongers, dels quals ja he parlat- té el seu cultiu més important en les hortalisses i el raïm, seguit de les garrofes i l'ametlla; el procés de conversió de terres de secà en terres de regadiu està molt avançat ja i en l'any 1955 la distribució era la següent manera: regadiu.1.424 hes., secà 2.847 hes. pasturatge 640 hes. Per la seua banda la ramaderia, que en aquesta època encara té una importància que anirà perdent amb el pas dels anys, compta (segons el cens de 1952) amb un total de

8.635 caps dels quals es pot destacar, a part dels conills i les gallines, els 1.788 caps de xai i de cabra i els 495 animals de llaurança. En allò que respecta a la indústria no podem detectar excessius canvis, simplement els inicis de la indústria tèxtil i xocolata.

Ara bé, el sector que si que registra progressos importants és el terciari (de serveis) que, conforme van acostant-se els 60, veu proliferar gran quantitat d'establiments (tallers, fusteries, bars, casa d'hostes...). El millor baròmetre que pot resumir aquests anys és l'evolució demogràfica i a través d'ella veurem com l'evolució (després del colp fortíssim dels primers anys 40) és quasi aritmètica.

Bétera augmenta lentament però de manera segura i així els, aproximadament, 6.700 h. de l'any 40 es converteixen l'any 50 en 6.624, per augmentar a 7.114 l'any 60; 8.046 l'any 70 i 9.101 l'any 1979. La millora de les comunicacions, amb la millora de la carretera a la pista d'Ademús, i els inicis del procés d'expansió de València a finals dels 50 van a presagiar el gran salt que es produirà entre 1960 i 1975, del qual anem a parlar a continuació.

Ja hem vist abans com els cítrics augmentaven, d'una manera enorme, en la seua extensió al llarg dels anys 60 i en açò podem buscar una de les causes del salt econòmic de la nostra població durant la dècada dels 60: l'esforç per convertir terres de secà en terres de regadiu és immens i d'ell donen fe les xifres. De les 1681 hes. de regadiu que té Bétera en 1960 es passa a tindre'n 3174 en 1970, és a dir, que pràcticament es dobla el terreny ocupat pel regadiu; la bona conjuntura internacional per la que travessa la taronja

aquells anys serà, de manera evident, el principal al·licient per aquesta transformació.

Però per primer volta la nostra economia estava deixant de dependre de l'agricultura i en aquells anys es donaven dos processos importants: d'una banda la consolidació sobretot a partir dels 70 d'un procés d'industrialització relativament important i d'altra el gran impuls que prendrà la indústria de la construcció.

La industrialització té els seus orígens evidents, en el sector del tèxtil, a partir del treball a domicili i, en el sector de ceràmica i material de construcció, com a resultat de l'evolució d'una certa activitat pseudo-artesanal preexistent ja des de principis de segle.

Però no va ser sols indústria autòctona la que funcionarà en Bétera; a partir de la dècada dels 70 i degut al procés d'expansió de la comarca de L'Horta un nombre creixent d'indústries procedents o directament interessades en el mercat de València són atretes a Bétera a causa del cost barat del terreny, de la facilitat de trobar mà d'obra barata, i en conseqüència per la menor conflictivitat laboral, etc. Així junt al procés de consolidació de la indústria autòctona es dona un altre d'assentament d'una indústria immigrada, creixement condicionat a l'existència i als efectes impulsors de la comarca de L'Horta.

El resultat és una xifra -- l'any 1975 -- de 17 empreses menudes i una gran en funcionament i la creació en conseqüència, per primer volta, d'un sector industrial relativament fort, amb les conseqüències que això comporta.

En allò que respecta al segon factor de dinamització econòmica de Bétera a que al·ludim abans (l'increment de la construcció) apuntar que també són dos els mecanismes que el condicionen; d'una banda el fet que la població comence a preferir els habitatges de tipus urbà a la tradicional vivenda rural. D'altre hi ha el mateix impuls dinamitzador de que hem parlat en referir-nos a la indústria (gent que busca residència un poc lluny de la ciutat però -sobretot- creació de xalets o segones residències). I tampoc cal deixar de banda l'arribada de grups d'emigrants que ocupen barriades senceres de nova construcció.

Durant uns anys la prosperitat econòmica va ser moneda comú en Bétera, i el millor testimoni d'això és l'arribada regular de, cada volta més, bancs. Mentrestant les coses aniran de diferent manera en el camp social: el progrés econòmic arriba sempre més prompte -precedeix- al progrés en les idees, al progrés social.

I d'eixa manera no és sinó fins als inicis de la dècada dels 60 que comença a expressar-se eixe progrés emmarcat en una clara oposició al règim franquista; oposició que tot siga dit no tenia massa a veure amb la que s'expressà una volta rematada la guerra. I dic que no tenia massa a veure perquè la brutal repressió que seguí al triomf de Franco va aconseguir convertir dues o tres generacions senceres d'homes i dones en personatges anònims, sense cap ideal. Els assassinats de militants d'esquerra, la presó de Liria, els insults i les vexacions a tot aquell que no combregava amb el règim del General anaven a marcar profundament -de fet marquen encara- una gran part de la nostra gent.

Seran dècades difícils les del 40 i 50, anys d'un predomini exagerat de l'Església (D. Luís, les monges...) que anirà imposant tota una filosofia de la vida a la població.

Mentrestrant els militars havien inaugurat el 18 de juliol del 1940 el campament de 'Les Mallaes' i la seua presència començava a fer-se habitual.

El puritanisme era la clau d'aquell temps: les continues processons, les prohibicions d'anar al cine, les faldes ben llargues, els braços ben coberts. Els anys 60, amb l'arribada del televisor, començaren a canviar el panorama, però no serà fins als anys 70 que les primeres activitats de grups de jòvens, provocaran conflictes que es remataran amb prohibicions i suspensions (l'Assemblea de Joves, la revista *Avant* i el seu número dedicat al Calvari...).

Són els anys en que el poble canviava vertiginosament la seua fisonomia, en que es construïa la CNS, la finca de ferro, s'acabaven d'arreglar carrers, es començava el Poliesportiu... I també els anys en què l'especulació amb els terrenys, permesa i inclús alimentada des del règim es trobava en la seua època d'or.

Ja en el 70 l'oposició pren una concreció més clara amb les primeres activitats de grups nacionalistes però a pesar de tot cal esperar a la mort del Dictador per a que la política s'apodere del carrer. I així reapareix la vella CNT (que s'enfonsa per tensions internes entre "vells" i "joves") es crea amb el suport dels grups nacionalistes la Unió de Llauredors i Ramaders. Boten al carrer les polèmiques sobre la qüestió nacional i arriben les eleccions municipals

amb el triomf d'un PSOE que existia de feia quatre dies.
1981.

La crisi econòmica arriba a Bétera

I després d'una època d'eufòria van arribar de seguida els problemes. El cens de l'I.N.E. corresponent a 1981 ens ensenya una amarga realitat: la població ha baixat en un 0,8% sobre la de 1975; només en mirar que en 1975 havia augmentat en un 10,6% respecte a la de 1970 ens en podem fer una idea de com és de profunda la crisi. Hi havia indicis: la taronja ja no era un negoci tan redó en els últims anys, començava a haver gent sense treball, però la brutalitat dels números és implacable: per primera volta des dels anys quaranta hem fet un pas endarrere: dels 9.101 h. de l'any 79 hem passat als 8.821 de l'any 1981.

36

Deu anys després de l'aproximació a la història de Bétera

Fa deu anys que els majors em van permetre d'usar el llibre de Festes per a fer públic el contingut del meu llibre "Apunts sobre la història de Bétera".

Aquest llibre (inèdit en la seua totalitat encara fins avui) havia guanyat l'any abans el primer (i únic) premi d'assaig "Vila de Bétera". Els jurats del certamen, aquelles coses que té la vida, serien poc temps després companys en la primera redacció de la revista *El Temps*, Francesc Pérez Moragón, com a director, i Adolf Beltran com a redactor.

La veritat és que, vist des d'ara, gairebé preferesc que mai s'haja publicat la versió completa del text. D'una banda perquè pecava d'una certa radicalitat verbal, innecessària ja que allò important és la radicalitat dels conceptes. D'altra perquè per exigències de paginat vaig fer massa text. La versió abreujada que vaig publicar en el llibre de festes del 82 tenia la mida adequada i exacta per tal que no li sobrara res.

És sobre aquesta versió que s'ha treballat tots aquests anys. Alguns mestres l'han feta servir a les escoles, ha estat més o menys reproduïda unes quantes vegades amb xicotetes matisacions i alguna vegada sense esmentar la font. Mai me n'he queixat, ni mai no ho faré, perquè aquest és el seu destí natural, el destí natural d'un text d'urgències com eren aquells "Apunts".

Del que m'he queixat, i em queixe encara, és de que no hagen estat superats, complementats, rebatuts. Aquest hauria estat el seu segon destí lògic car els "Apunts sobre la història de Bétera" no eren sinó un text iniciàtic. Un text escrit una miqueta a contractor, amb voluntat de catàleg ordenat de dades però sense cap pretensió ni d'exhaustivitat ni, encara menys, de dogma.

Per a escriure'ls no vaig tenir més fonts que textos ja escrits. La meua feina va ser esporgar-los i intentar col·locar-los en un esquema comprensible. Aleshores no m'era possible consultar documents antics originals. Els que haurien d'estar al poble perquè no estaven (ni estan) disponibles de forma fàcil. Els de fora perquè calia anar-los a cercar allà on foren-que no se sabia, ni es sap encara en més d'un cas. Una dedicació que superava de molt les meues possibilitats.

Tanmateix sobre aquesta base migrada ja vaig poder bastir els elements bàsics de la nostra història, que els podem considerar com a tals almenys fins que hagen estat rebatuts.

Quins són aquests elements? la geografia, en primer i principal lloc. La història de Bétera seria tota una altra si la

població no hagués estat bastida allà on ho ha estat. En les èpoques més remotes, perquè se situava a mig camí del triangle que relligava València amb Lliria i Sagunt. I després pel perímetre exterior de la ciutat.

Les convulsions de València han afectat particularment Bétera -i potser ara més que mai. No he cregut mai en un model d'història en el qual els fets puntuals siguen el destacable. Els "Apunts", si tenen aquesta tendència és per necessitat, o millor dit per impossibilitat. No tenia una altra manera de fer-los, però dins meu sempre he pensat que la quotidianitat és més important per a la història que la excepcionalitat. Dic això per treure força al que ara dirè: l'arribada del *trenet* a Bétera és el moment més transcendental de la nostra història moderna. I ho és d'una manera que afecta completament el nostre avui. Si mirem un mapa dels camins que eixien o arribaven a Bétera fa dos-cents anys, aquest mapa ens ensenya que del nostre poble s'anava amb assiduitat a Lliria o a altres poblacions de la comarca. A partir de l'arribada del *trenet*, però va ser més senzill anar a València. O venir des d'ella. Aquesta facilitat provoca un canvi notable en els hàbits dels ciutadans de Bétera i facilita l'arribada de valencians que prefiguren l'actual onada de segones residències.

El canvi comunicacional que suposa el *trenet* es correspon a més amb una variació notable del camp. Passem de ser una terra de secà (vinya, garrofer, olivera) a un país cítric. De ser una terra clarament diferenciada de L'Horta a ser una terra continua de L'Horta. Aquests dos canvis marquen la desviació del centre geogràfic clàssic de Bétera (Lliria) cap a un nou centre que és València. Amb tots els avantatges que

això comporta, però també els seus notables inconvenients.

Aquest procés l'hem viscut de refiló la gent de la meua generació. Jo he passejat encara per les vinyes de Bétera però ho he fet de molt xiquet. Ara ja no se'n troben. I ara, amb el metro i el *by pass* la facilitat de viatjar a València és tan gran que podem començar a interrogar-nos seriosament sobre la nostra consistència com a espai geogràfic separat de la capital. Hem entrat en allò que en el Congrés d'Estudis Comarcals del Camp de Túria es va definir com a "Corona Metropolitana". Som o anem camí de ser, un barri de València.

Hi ha cap altre element de la nostra història que m'agradaria ressaltar, a deu anys vista? Sí. Hi ha molts. La dècada que ha passat ha estat rica en l'elaboració i en la publicació de treballs que afecten a Bétera, la seua història. Estic pensant per exemple, en que hauria d'esporgar els molts volums que la Institució Alfons el Magnànim o la Universitat de València han dedicat a la història valenciana per trobar dades, per xicotetes que siguen, sobre el nostre poble. Jo els he regirat tant sistemàticament com he pogut en els aparadors de les llibreries i he descobert ara per ací ara per allà petites pistes.

Hi ha, per exemple, els estudis sobre la infraestructura dels ferrocarrils i sobre les col·lectivitats de guerra o uns informes de la diòcesis, els quals aporten alguna nota que altra, de coses fetes al poble mateix. Sovint jo mateix he reelaborat alguna parcel·la concreta per als *Faristols* que editava la Banda de Música o per a alguns llibres de festes.

De tots aquests treballs crec que només val la pena ressaltar un sobre l'escut de Bétera que en el seu moment va provocar una mínima polèmica gràcies al fanatisme d'alguns. El tema no te massa secrets: l'escut actual, llei en mà, no és el que estem acostumats a veure. Però a mi no em treu la son ni m'interessa gens. A altres es veu que sí.

Probablement el treball més elaborat siga un llarg i documentat article de Rosa Dasí sobre el *trenet*, precisament, article publicat en un Celobert adjunt a un altre llibre de festes (sense llibre de festes estariem com qui diu a zero). Vull dir que Rosa és una historiadora, sense matisos. I si aquest poble funcionès amb una mica més de trellat l'ajuntament ja fa temps que la tindria a sou preparant i sistematitzant una autèntica investigació històrica sobre els nostres avantpassats.

Em sembla que el meu primer contacte amb Rosa va venir precisament a través d'un curset d'història oral que es va organitzar a la biblioteca, en la seua època bona, i que jo vaig dirigir. Ens vam dedicar ella, jo i un parell de persones més a buscar testimonis de la insurrecció trentista. Ignore si ella conserva encara aquells materials però indubtablement aquest afer és un dels més llaminers per a qualsevol que es vullga atansar a la història de Bétera. D'aquella insurrecció hi ha un testimoniatge escrit en un petit llibre de caràcter militant. Quan vaig redactar els "Apunts" ja el vaig usar. El vaig trobar em sembla que a la Barcelona gràcies a que Alfons Cucó em va posar sobre la pista.

I aprofitaré l'incís per a dir que hi ha uns quants papers sobre Bétera de fàcil accés i que mereixerien els honors de

la publicació, sinó per al gran públic si per aquells que tenen la responsabilitat d'ensenyar els nostres xiquets.

Recorde haver fotocopiat a la biblioteca de la Universitat de València la "Geografia Agrària de Bétera" d'Elvira Navarro. Aquesta tesi malgrat el seu nom, conté una munió de dades històriques especialment referides a la Junta de Monts. La fotocòpia la vaig deixar a la Biblioteca però no sé si deu continuar-hi, ateses les dificultats amb les quals va sobreviure a l'anterior alcalde, al qual hem de fer responsable del devessall cultural en que ens movem. Vicent Cremades ha estat un Atil·la per a la cultura de Bétera. I em sembla que per a algunes coses més que la cultura.

A propòsit del llibre d'Elvira Navarro, crec que s'hauria d'assenyalar que el paper històric de la Junta de Monts és un altre dels grans temes que necessita un repàs. Ara no tinc possibilitat de consultar aquell llibre i no sé si respon a algunes de les interrogants que m'he plantejat aquests anys. Però si no les dóna potser valdria la pena preguntar-nos sobre aquesta peculiar institució. Preguntar-nos com és que passa tant de temps -53 anys- entre el decret de Mendizabal i la venda als 73 llauradors dels drets sobre terres i jurisdicció (Junta de Monts i Senyoriu Territorial de Bétera, el nom és inequívoc) del poble? Sí és o no aquesta una manera de mantenir el domini del marquès, més enllà de la legalitat? I com afecta això a la nostra mentalitat col·lectiva: quina relació manté la Junta amb el posterior "Ajuntament Constitucional"? (hi ha còpia de les Ordenances Municipals escrites per aquest ajuntament, sense dubtes mereixedores d'un estudi acurat). I encara més: quin paper té la Junta de Monts durant les

col·lectivitzacions de guerra? Els membres de la Junta són col·lectivistes o no? Em pregunte si l'existència d'un òrgan col·lectiu de govern municipal no quedà gravat en el seu subconscient local i determinà l'entusiasme amb que una part del poble s'adherí al *trentisme* (el qual tenia poc pes en les poblacions del voltant).

Hi ha encara un altre terreny en els qual també s'ha fet molta feina aquests anys: Bufilla. L'equip que hi ha vingut treballant tot aquest temps (i no sempre amb condicions ideals) estaria en disposició d'oferir-nos ja un panorama bastant complet sobre aquesta alqueria musulmana i de fet ho van fer en la magnífica xerrada que van oferir en l'acte de presentació de l'Institut d'Estudis Comarcals del Camp de Túria.

Vull aprofitar aquesta referència per a retornar a algunes de les coses que deia fa deu anys a propòsit dels pobles "Prevalencians" (en terminologia manllevada, com tantíssimes coses més, a l'imprescindible Joan Fuster). Aquest capítol probablement siga el que ara reescriuria de nou, ja que a la vista dels anys hi ha poques coses que s'aguanten. Seguim sense saber gran cosa del període iber. El misteri de l'espasa protoetrusca continua on estava: en el Museu Arqueològic de Madrid, a Espanya. No sembla que existisca un dossier sobre com fou trobada i, en aquestes condicions, tot el que puguem dir no seran sinó especulacions. Pel que fa a la fantàsica batalla dels vetons em quede on estava: no hi veig cap argument per a creure-me-la. En aquell temps recorde que llisquí fins i tot els insuportables llibres de Sanchez Dragó a la recerca d'una pista que mai trobaria. En definitiva crec que es tracta d'una invenció (vull suposar que ben intencionada).

Però pel que fa al topònim m'he de retractar. Als apunts vaig insinuar la probabilitat que el nom l'haguérem heretat dels romans. Ho explicaré això. Un dia el meu oncle Josep Garrido va fer aquest comentari quan jo era un xiquet. No sé perquè em va impressionar però puc recordar fins i tot que ho va dir en un cotxe i mentre passàvem per davant de la gasolinera. Aquelles coses de xiquet, la teoria se'm va quedar al cap i quan escrivia la història de Bétera em tornà. La vaig contrastar amb tots els papers que tenia a mà i la resposta més vàlida sempre fou favorable a que el topònim tenia un origen anterior -probablement ibèric. Però la teoria de l'origen romà de Bétera podia tenir una certa consistència, basada en dos arguments. D'una banda, al Llibre del Repartiment el topònim figura dues vegades, la primera d'elles amb ve baixa, és a dir "Vetera". De l'altra Bétera, els terrenys, formaren part de la ciutat de València en l'època romana. I la ciutat de València havia estat fundada per a "veterans" de les guerres imperials. Podien tenir relació aquests dos fets? A mi em semblava que si, tot i saber que en l'època de Jaume I la distinció entre la ve baixa i l'alta era anecdòtica. Però durant el Congrés d'Estudis Comarcals vaig tenir l'ocasió de preguntar-li-ho a Vicent Roselló i la seua resposta va ser tallant: és massa fàcil. La seua opinió ratifica la hipòtesi pre-romana i, per tant, done per tancat el tema de la romanitat.

No voldria, finalment, acabar aquest repàs una miqueta espasmòdic sense dir que l'època que necessita ser escrita encara és el franquisme i la transició. Contradictòriament amb el meu pensar, en aquell moment ho vaig deixar passar aposta. No es pot improvisar la història si no hi ha documents i no n'hi havia. Ara vull dir, però que crec

imprescindible buscar-los i trobar-los, siguen escrits o (allò que serà més fàcil) orals. L'últim ajuntament franquista en tenia de papers, però els va destruir. No sé a qui correspongué la decisió. per exemple, d'eliminar les fitxes polítiques que tenien de tots els veïns, però correspongués a correspongués no hi va fer cap favor a la historiografia.

I faig referència a aquells fitxes perquè sé que existien gràcies a que en vam robar unes quantes. Uns dies abans de les primeres eleccions democràtiques, uns quants vam entrar a uns dels despatxos de l'ajuntament, on sabíem que hi havia aquelles fitxes i vam, diguem-ne, requisar, les que vam poder. Com que la immensa majoria de veïns estaven fitxats com a addictes a Franco o com a sospitosos de ser de la CNT, vam optar per emportar-nos les dels (pocs) socialistes o republicans o nacionalistes que vam trobar. Després n'he perdut moltes. La culpa és que sovint ha vingut gent demanant-me materials que mai no han tornat. Però alguna sí que me'n queda i podria servir de base per a argumentar sobre el terror feixista, que alguns van patit i molt. Potser, inclús, algun dels darrers regidors del franquisme hi podrien aportar alguna llum. Per exemple em costa pensar que va ser Paco Fuentes, el darrer alcalde de Franco, qui va fer desaparèixer les fitxes. A la vista del que vingué després, i malgrat episodis obertament negres de la seua gestió, és va comportar com un demòcrata i va escoltar les veus que dissentíem obertament d'ell.

I ara sí, per a rematar-ho, dues notes breus. Primera: hi ha gent a la qual no he nomenat i que saben molt sobre el nostre poble. Paco Colau, que ens acaba d'oferir a la revista *Lauro* un magnífic resum dels seus estudis sobre la Cartoixa de Portacoeli. Jordi Alonso o Rigoberto són gent que han

anat acumulant dades amb paciència i amb estima. Haurien de poder tenir ocasió (ells i altres que desconec) de posar-les a l'abast de tots. I segona: poca cosa més faré jo en aquest terreny. Fa ja un grapat d'anys que no visc al poble, encara que vinga cada dos per tres. En aquestes condicions em resulta impossible augmentar uns coneixements que, de fet, vaig pràcticament esgotar fa deu anys amb els 'Apunts sobre la història de Bétera'. Espere, però, seguir amb passió les novetats que altres hi puguen aportar i em compromet a comentar-les, si se'm demana, d'ací a deu anys més. Seria un plaer.

37

Els fundadors

La immensa majoria dels pobles i països del món tenen el seu origen perdut en un temps passat, sense documentació. La majoria dels pobles i països del món, per això, recorren a tota mena de llegendes més o menys voluntaristes per a explicar qui són i d'on venen.

Nosaltres, els valencians, som un cas apart. No només sabem perfectament d'on venim. A més tenim la documentació que ho avala. I això és així pel nostre peculiar naixement. Som el fruit, per dir-ho en termes contemporanis, d'una neteja ètnica. La que va tenir lloc entre 1239 i 1609, per posar dues dates emblemàtiques. És a dir, entre l'arribada de Jaume I i la creació del Regne de València i l'expulsió de la població musulmana que havia habitat durant segles aquestes terres que ara considerem "nostres".

En el cas concret de Bétera la rendició a "Jaume el de Barcelona" (com l'anomenaven significativament els musulmans) passa la Pasqua de 1237. El "Llibre dels Fets" relata com emissaris de Bétera i de Bufilla, que aleshores eren pobles diferents, van acudir a El Puig per rendir-se al monarca català. L'arribada de Jaume I no és cap reconquesta, contra el que s'ha intentat predicar durant

molt anys amb una clara intencionalitat político-religiosa. És simplement una conquesta.

Els qui arriben amb el bon Rei no tenen res a veure amb els pobladors cristians que es van trobar les tribus berbers en fer cap a València. No hi ha cap continuïtat històrica entre els uns i els altres. Aquells van desaparèixer després de viure durant segles com a minoria enmig de la societat majoritàriament musulmana.

Els qui arriben amb Jaume I són, som, bàsicament catalans, aragonesos, navarresos, occitans o genovesos que mai no havien estat tan al sud, ni l'havien vist mai ni tenien cap classe de relació familiar o de cap mena amb les terres on anaven a assentar-se. Però en els anys fundadors del Regne de València no hi ha prou colons i per això s'estableix una dualitat entre territoris on només hi ha "cristians", com per exemple Lliria o Montcada, i territoris on només hi ha "musulmans" com és el cas de Bétera.

La prova indiscutible la tenim en dos documents que són bàsics a l'hora d'entendre qui som. En primer lloc hi ha una demanda feta pels membres de l'Aljama de Bétera, de la qual conservem documentació escrita. Està signada per tots els habitants del poble i tots ells tenen noms i cognoms musulmans. La segona és la Carta Pobla, autèntic document fundacional de Bétera, que va ser atorgada a 51 famílies el 1610, més de tres-cents anys després de l'arribada de Jaume I i només un any després de l'expulsió dels moriscos, que havia deixat despoblada Bétera.

Durant un any en les cases de Bétera pràcticament no va viure ningú. La crueltat de l'expulsió va ser aquesta. Un any després 51 famílies cristianes van ocupar les cases que,

després de segles de ser seues, havien estat robades a les famílies musulmanes que les habitaven.

Aquestes 51 famílies són els nostres fundadors. Nosaltres som el que som, som Bétera, a partir d'aquestes 51 famílies. El nostre present l'expliquen elles. Amb les famílies musulmanes compartim una part del passat i el territori sobre el qual passen les coses. Compartim les cases que ells van deixar per la força i que nosaltres vàrem ocupar per la força també. I res més. Venim com a col·lectiu, com a poble, de 51 famílies de fundadors.

La nit abans de l'expulsió Bétera era un poble musulmà. Part d'un territori vençut però homogeni. El matí després de la concessió de la Carta Pobra Bétera era un poble cristià, poblat per catalans i per descendents directes de catalans. Molt homogeni també. Eixa és la ratlla, la fita, que ens delimita i ens indica, més enllà d'histèries i negacions incultes, qui som.

Les cinquanta-una famílies a les quals se'ls va concedir la Carta Pobra les tenim documentades en el mateix escrit. Són signatàries. Els seus cognoms són: Acercós (dues famílies), Almenar, Aloy, Arcos, Balaguer, Campos, Carot (dues famílies), Casanoves (dues famílies), Claramunt, Climent, Crespo, Devís, Domènech (quatre famílies), Dufant, Durà, Ervàs, Ferrer, Font, Fuentes, Garcia, Ginestar, Gozalvo, Insa, Llistó, Martínez (dues famílies), Mateu, Montesinos, Muñoz, Nicolau, Pallàs, Palau, Peris (dues famílies), Pozuelo, Remolí, Sanchis, Soler (tres famílies), Sorní, Tello, Torres, Vicente i Vilanova. En la documentació pública que tenim sobre els anys fundadors del Regne de València, en els documents públics d'aquells

primers anys, la majoria d'aquests cognoms existeixen. I molts d'ells a Montcada, Llíria o València ja des del bon començament.

És lògic pensar que la majoria dels qui signaren la Carta Pobla venien de prop. No tenia sentit venir a establir-se a Bétera de molt lluny. Ni les comunicacions eren tan ràpides com per fer córrer la veu. La Carta Pobla s'atorga només un any després de l'expulsió dels moriscos. Com a molt, doncs, són dotze els mesos que permeten organitzar la nova població. I dotze mesos, aleshores, donaven per a ben poc en termes de disseminació de la informació. Assumim doncs que els qui venen a Bétera eren ja pobladors del Regne de València i intentem saber usant la documentació dels anys de la Conquesta, d'on venien abans d'establir-se al Regne de València.

Els resultats són contundents. De les cinquanta-una famílies hi ha trenta-sis l'origen català de les quals és fora de dubtes. En nou casos és tan indiscutible que fins i tot podem saber de quina zona concreta del vell Principat varen arribar. Els Almenar venien del Segrià, els Balaguer de la Noguera, els Claramunt de l'Anoia, els Pallàs del Pallars (tots ells, doncs, de l'àrea de l'actual Lleida) i els Casanoves i els Soler (n'hi ha dues famílies del primer cognom i tres del segon) venen de la Catalunya Nord, al voltant de Perpinyà.

En dènou casos els orígens catalans dels cognoms estan fora de dubtes i tota la heràldica està d'acord. N'hi ha vuit, finalment, sobre els quals podrien haver dubtes però en els quals els cognoms són clarament en llengua catalana. I si són en català podem deduir que devien ser catalans. Són

els Acercós (2), els Aloy (Eloi), els Carot (2), els Devis, els Dufant i els Ervàs. Queden catorze famílies més.

D'elles tres són clarament aragoneses: els Campos (que venien de la zona de Terol), els Fuentes i els Insa, que venien de Sobrarbe. I la resta? En queden onze que és molt difícil saber d'on venien. Alguns com els Arcos, els Crespo, o els Pozuelo podrien ser aragonesos. D'altres com els Martínez o els Gozalvo són difícils d'analitzar. Perquè la Carta Pobla que tenim és una traducció castellana de l'original. ¿I en l'original posava Gozalvo o Gonçalbo o Gonçalvo o posava Gonçal? Gozalvo és òbviament aragonès però en la traducció també varen traduir els noms? I els Torres? eren Torres o eren Sestorres? Per desgràcia no tenim evidències suficients sobre tots aquests cognoms. Però en tot cas això no altera la dada substancial: Bétera va ser poblada massivament per famílies d'origen català, prop de quatre segles després de la Conquesta. Aquesta és la nostra carta de naturalesa. Això és el que som. I per això som el que som.

No és només que perquè som valencians som catalans. És que si no fórem catalans no hauríem estat valencians.

38

Preguntes sobre l'escut de Bétera

Ha tingut Bétera sempre el mateix escut? Evidentment no. Parlant de l'època posterior a la conquesta -que és l'única de que podem parlar amb una certa seguretat- podem afirmar que Bétera no ha tingut mai un símbol heràldic propi fins l'any 1956 en que fou aprovat l'actual.

Des de la conquesta, Bétera quedà convertida en vila de senyoriu i per tant sota la jurisdicció feudal primer del Comanador d'Alcanyís, després de la família Boïl i finalment dels marquesos de Dos-Aigües. Les viles reials (dependents directament de la monarquia) solien dotar-se d'una simbologia particular -escut, senyera pròpia...- però no passava el mateix amb les viles de senyoriu en les quals, en general, l'únic símbol existent era el del senyor.

Així és de suposar que primer la Creu de Calatrava, més tard els castells i els bous dels Boïl i finalment els emblemes heràldics dels Marquesos De Dos-Aigües serien els símbols heràldics del nostre poble.

Una volta desapareguts els senyorijs Bétera continua sense dotar-se de símbols propis i recorre a prendre com a propi l'escut estatal, de vegades amb alguna lleugera modificació.

Així l'escut de l'Ajuntament Constitucional de Bétera (que encara podem observar a l'estació de F.E.V.E. de València), l'escut de la República Espanyola que representava l'Ajuntament Republicà o l'Àguila feixista de l'anomenat Ajuntament Nacional del franquisme.

Cap d'ells, però, tenia un significat propi de la població. Eixe caràcter solament l'adquirirà l'escut del 56, del procés de creació del qual parlarem tot seguit.

Com i perquè es crea l'actual escut de Bétera?

El 7 de novembre de 1952 D. Manuel Aloy Ranch, alcalde aleshores de Bétera, signava una moció al Plenari de l'Ajuntament demanat que s'interessara la Corporació Municipal en la 'legalització del segell o escut oficial de Bétera conforme recomana el Guió-Index de l'Assessoria Municipal'.

No estarà de sobres recordar que aquesta decisió es pren en uns moments en que, després de la sagnant repressió dels primers anys de la dictadura, aquesta es troba en una etapa de reforma; la moció és significativa des del punt de vista ideològic i encara que no és aquest lloc, ni el moment més adequat per parlar-ne, sí que convé no oblidar que l'actual és un escut franquista, concebut amb una mentalitat molt determinada i d'acord amb uns interessos ben específics.

En sessió del 10 de novembre de 1952 l'Ajuntament acordava iniciar els tràmits per a l'adopció de l'escut i a tal fi encomanava dictaminar quin era el procediment a la secretaria, secretaria que informà el dia 17 de que calia constituir una 'Comissió Pro- escut Municipal de Bétera', de la qual formarien part 'persones erudites en la matèria i no res mes lògic que en formara part de la mateixa el recentment nomenat Cronista Oficial de Bétera, Ilm. Sr. D. Cesar De Prat i Dasí, Baró de l'Almoina'. Don Miguel Ricart Morelló, que era en aquells moments el secretari, explica que 'la comissió quedaria facultada per redactar la memòria descriptiva i encarregar el corresponent avantprojecte (...) facultant el Sr. Alcalde per a elevar raonat escrit al Ministeri de la Governació; perquè aquest Superior Organisme, amb l'informe si procedeix de la Real Acadèmia de la Història, aprobe en definitiva l'escut de Bétera'.

El vint-i-nou de desembre d'aquell any quedava constituïda la Comissió, comptant amb el regidor d'Educació de l'Ajuntament D. Juan Bautista Torrent Salavert i 'els vocals D. Maximiliano Villarroya Climent i Vicente Gómez Asensi, el Cronista de Bétera Ilm. Sr. D. Cesar De Prat Dasí, Baró de l'Almoina i el lletrat D. Vicent Badia Marin en qualitat d'assessors. Aquella comissió quedava facultada per a redactar una memòria descriptiva i el.laborar l'oportú avantprojecte d'escut.

El dia trenta de gener de l'any 53 es reuní finalment la Comissió Pro-Escut Municipal al saló d'actes de l'Ajuntament a les 8 de la vesprada assistint a la mateixa tots els seus membres. Encetat el debat D. Maximiliano Villarroya, manifestà que veuria bé que l'escut adoptara, atenció, 'la forma de l'espanyol dividit en quatre quaters i

que replegara les armes dels Boïl així com les dels marquesos de Dos-Aigües'. D. Vicente Gómez demanà que s'hi inclogueren també les armes dels Dasí i, encara que reconeixent 'que no té cap significat heràldic, un cossiet d'Alfabrega'. D. Vicent Badia Marín, personatge de gran sensibilitat valencianista, per la seua banda demanà la inclusió de les quatre barres de la senyera.

A primers de febrer quedava redactada la memòria descriptiva, d'acord amb la qual l'escut quedava així: 'Quarter superior esquerra: els quatre pals rojos en camp d'or. Quarter superior dreta: l'emblema dels Boïl. Quarter inferior esquerra: les armes dels marquesos de Bétera i en la part inferior el castell de Bétera i les armes dels Rabassa en colors naturals. Quarter inferior dreta: tres petxines presses de l'escut d'armes de l'il.lustre pròcer i benefactor de Bétera D. Vicente Dasí Lluesma. En l'espai que deixen lliure els dos quaters inferiors un cossiet d'alfàbrega i rematant l'escut la corona del Marquesat pel predomini d'aquest títol en diversos períodes de la història de la nostra població'.

Però haurien de passar pràcticament dos anys fins que s'envià instància al Ministre de la Governació demanant-ne la legalització. Desconec el motiu d'aquesta llarga espera de dos anys entre el dictamen de la comissió i el lliurament de la instància abans anomenada. Per això la signatura de les mocions ja correspon, en categoria d'alcalde accidental, a D. Juan Bautista Torrent Salavert.

La intervenció de l'Acadèmia de la Història canvia l'escut

La contestació arribava el 15 de desembre del 1955 després que el Ministeri demanés, com era preceptiu, dictamen de la Real Acadèmia de la Història. Aquesta canvia completament l'esquema i considera que l'escut hauria de quedar constituït de la següent manera: 'L'escut podria organitzar-se sobre camp tallat i partit, esmaltant la part superior amb els pals d'Aragó, en al·lusió directa a la conquesta realitzada per En Jaume I, l'espai inferior partit, el primer quarterat de Boïl (...) el camp de l'esquerra quarterat de 3 Armes dels Boïl Rabassa de Perellós. Acolada la creu de Calatrava i el tot surmuntat per la Corona Real Aragonesa'. El 25 de novembre el Consell de Ministres espanyol havia acordat 'autoritzar l'Ajuntament de Bétera per crear el seu escut heràldic municipal que s'haurà d'ordenar en la forma exposada en el dictamen de l'esmentada Docta Corporació (es refereix a la Real Acadèmia de la Història). L'últim pas es donava el 2 de gener del 1956 quan l'Ajuntament aprovava una moció en la que es recollia el disseny redactat per la Real Acadèmia de la Història.

Resulta una incògnita quan i perquè es reincorporaren el castell i el cossiet d'alfàbrega i l'escut dels Dasí, però d'això en parlarem més tard.

Descripció de l'escut municipal

Vegem ara quin és el significat de l'escut. Reproduïrem la descripció 'oficiosa' que es recull al llibre de D. Vicente Badia Marin *Bétera mi pueblo*, imprès l'any 1955, és a dir abans de l'aprovació oficial del mateix.

Aquesta descripció diu: 'Adopta la forma de l'espanyol, quarterat en creu i representa: el quarter superior esquerra les barres d'Aragó que al·ludeixen a la conquesta i fundació del Regne per En Jaume el Conqueridor. El quarter superior dreta és l'emblema dels Boil, primers senyors de Bétera. Representa dues torres de plata en camps de gules i dos toros d'or en camp d'atzur. Les torres són en memòria de la conquesta d'en Pere d'Aznar del castell de Buil o Boil, a les muntanyes d'Ossa. Els toros recorden que els Boil prengueren per divisa aquests animals durant la conquesta de Terol en la qual els moros tractaren de vèncer els cristians servint-se dels banyuts sense aconseguir-ho. Un altra opinió molt estimable és que els cognoms que comencen per Bo, com Boil, porten sempre per divisa un bou. Als quarters inferiors tenim: esquerra, part superior dos troncs d'arbre al natural -rabassa- arrencats mostrant-ne les arrels i tres peres. Són símbols dels Rabassa de Perellós. També les peres corresponen amb els cognoms Perellós, Peral... Els troncs són de colors naturals sobre fons d'or, i les peres situades 1 i 2 són daurades i sobre camps d'atzur. En la part inferior d'aquest quarter hi ha el castell de Bétera en colors reals. A la dreta tres petxines en or sobre camp d'atzur, preses de l'escut d'armes dels Dasí. L'espai lliure que deixen els dos quarters inferiors l'ocupa una alfàbrega típica planta de Bétera. Acolada la Creu de Calatrava recordant que en Jaume donà al Comanador d'Alcanyís, de l'ordre de Calatrava els castells i alqueries de Bétera i Bufilla. El tot surmuntat per la corona real aragonesa.

Es l'escut de Bétera l'escut legal del nostre poble?

Com hem vist abans no. L'escut aprovat legalment a proposta de l'Acadèmia de la Història pel Consell de Ministres i ratificat per l'ajuntament no és el que s'ha vingut usant des d'aleshores.

Legalment l'escut no conté ni el castell ni l'alfàbrega (símbols sense valor històric) ni les armes de la família Dasí. Les quatre barres de la senyera ocupen tot l'espai superior i la part inferior es veu ocupada per les armes dels Boil i dels Rabassa de Perelló.

39

L'espasa proto-etrusca

P arlar -com em demanen els majorals d'enguany- de la, ja famosa al nostre poble, espasa protoetrusca que es conserva al Museu Arqueològic Nacional de Madrid, no és precisament senzill i no ho és per les circumstàncies que l'envolten.

L'única bibliografia concreta sobre el tema és un article aparegut a la revista "Ampurias" l'any 1948, article escrit per Octavi Gil Farrés i en el que es dóna la descripció de la mateixa i una sèrie de dades interessants, però insuficients, sobre com va ser trobada.

L'espasa, tal i com la descriu Gil Farrés 'té 0,486 m. de longitud de cap a cap; 0,041 m. d'amplària màxima, a l'inici de la fulla, i 0,03 m. de grossor. Consta de llarga fulla, amb punta allargada de 'llengua de gat' i, per la banda contrària, es prolonga en una llengüeta de forma romboidal que remata en un frontó de contorn totalment corb. (...) la llengüeta presenta un vorell, prou deteriorat, en tota la seua longitud, (...) a més hi ha quatre orificis, un d'ells conservant encara un clauet; n'hi ha a la capçalera de la fulla i als centres de la llengüeta i el frontó. Un petit nervi central reforça la fulla, donant lloc a quatre meses, i ella es decora amb dues sèries de sis acanaladures cadascuna que

comencen als talls, per sota dels forats, per a, després de descriure una quarta de cercle, continuar quasi paral·lelament a aquell fins 5 cm. abans de la punta on s'ajunten; cal afegir que la sèrie del costat de la dreta - en amb dues cares - es continua, a més, en línia recta fins enllaçar amb la llengüeta. Encara podem dir que, per cim de la secció arquejada de l'anomenat adornament, corren unes altres dues incisions corbes que arranquen també del tall i van a unir-se al nervi central'.

Gil Farrés ens conta com, al poc temps de pertànyer a l'esmentat centre i amb motiu de revisar la numeració de la major part de les peces procedents d'Itàlia, pogué constatar l'existència de l'espasa de que estem parlant, de la que s'ignorava la procedència i data d'entrada perquè el número que li corresponia estava pràcticament esborrat.

En un article publicat l'any 1940, també a la revista "Ampurias", el Professor Almagro, parlant de l'espasa, situava la seua troballa a Tortosa; també Carthailhac n'equivocava la procedència ja que, una volta aclarit que l'espasa procedia del Museu Espanyol d'Antiguitats i consultat el catàleg confeccionat per Fulgosio l'any 1872 queda clara la seua procedència de la nostra vila.

No resulta estrany, però, que els autors anteriors equivoquen la procedència ja que la redacció de Fulgosio és bastant confusa –fins l'extrem que Gil Farrés hagué de comparar les mides donades al text amb les de l'original abans de poder afirmar exactament que aquella era l'espasa trobada a Bétera.

Diu Farrés que 'Fulgosio parla de dues espases de bronze indicant-ne les mides de 0,48 per a una, procedent de Bétera, i de 0,71 m. per a l'altra, trobada a Tortosa. Mesurada la nostra, resulta que té 0,48 m. de longitud pel que la seua identificació amb la primera no presenta dubtes...'

Però quina és la importància que té aquesta espasa?. Gil Farrés afirma que és una de les poques peces existents al Museu Arqueològic Nacional de Madrid corresponent a l'època del trànsit entre les Edats del Bronze i del Ferro i no dubta en afirmar que és una 'peça excepcional i potser única...'

Per la seua banda la "Gran Enciclopedia de la Región Valenciana" després d'afirmar, correctament, que és una notícia de difícil confirmació afegeix que 'cas de ser certa vindria a representar una de les dades més antigues sobre relacions entre les penínsules Ibèrica i Itàlica'.

I és que, efectivament, la peça és característica de l'època inicial del Ferro a Itàlia i idèntica a un'altra trobada a Veji (Roma) i té el seu paral·lel més acostat en allò que respecta a la llengüeta i el frontó amb una procedent de Torre Galli, la qual a la seua volta sembla ser que es derivada d'un altre tipus itàlic de bronze, trobat a Tarquínia.

Gil Farrés afirma que 'si considerem que aquesta última peça pertany al Ferro I d'Itàlica Central -anterior als etruscos- que es data cap el 850 a. de J.C. no sembla improbable que la nostra (...) pugua situar-se entre el 800 i el 750 a. de J.C.'.

Aclarida la procedència Itàlica i protoetrusca de l'espasa, el problema es situa en la seua aparició a Bétera. Hem vist que aquesta aparició és confirmada per Fulgosio però evidentment, no és el mateix si és duta l'espasa ací durant el segle VIII a.d.c. -posem per cas- que durant el II o en algun dels de la nostra era.

Per desgràcia que haja aparegut a Bétera sense saber exactament les condicions en que fou trobada, el substrat geològic on es situava i una sèrie de dades imprescindibles i sembla que inexistents, resulta insuficient.